

Προλογικό σημείωμα

Η ιδέα για τη διερεύνηση των οθωμανικών πηγών για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας ανήκει στον Σπύρο Ασδραχά, τον μεγάλο Έλληνα ιστορικό που, με αγάπη για τον τόπο του, μας έμαθε να γονιμοποιούμε τη συνολική ιστορία μέσα από την τοπική. Την πρωτοβουλία για την πραγματοποίηση της έρευνας είχε το 2009 ο Κώστας Αραβανής, Νομάρχης τότε Λευκάδας και σήμερα δήμαρχος Λευκάδας, ο οποίος πρότεινε τη χρηματοδότησή της με βάση Προγραμματική Σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λευκάδας και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (Ι.Μ.Σ.) του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας. Ο διάδοχός του στη σημερινή Περιφερειακή Ενότητα Λευκάδας, κ. Θεόδωρος Βερύκιος, υιοθέτησε επίσης την έρευνά μας. Είναι σπάνια συγκυρία η τοπική αυτοδιοίκηση να αναλαμβάνει να βοηθήσει την ιστορική έρευνα, με στόχο να εμπλουτίσει ενεργά το πολιτισμικό απόθεμα του τόπου. Ελπίζουμε ότι το παρόν βιβλίο, που επιχειρεί να ανανεώσει τις ιστορικές μας γνώσεις για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας, ανταποκρίνεται στις υψηλές απαιτήσεις των Λευκαδίων και, κυρίως, στην ξεχωριστή αγάπη για τον τόπο τους και την ιστορία του.

Με βάση την Προγραμματική Σύμβαση, ξεκίνησε στα τέλη του 2009 η έρευνα για το παρόν βιβλίο στα αρχεία της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, τα αποτελέσματα της οποίας παραδόθηκαν στα τέλη του 2010 και δημοσιεύονται σήμερα. Με την καθοδήγηση του Διευθυντή του Ι.Μ.Σ., καθηγητή Ιστορίας Νεώτερων Χρόνων κ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, συγκροτήθηκε μια ερευνητική ομάδα, στην οποία συμμετείχαν ο γράφων και επιμελητής του βιβλίου Ηλίας Κολοβός, επίκουρος καθηγητής οθωμανικής ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο οποίος ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη για να συγκεντρώσει τις πηγές από το Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας και ανέλαβε την γενική επιμέλεια και το συντονισμό του έργου, ο Μαρίνος Σαρηγιάννης, ερευνητής οθωμανικής ιστορίας του Ι.Μ.Σ., ο οποίος συνεργάστηκε στις μεταφράσεις και στον σχολιασμό, ο Χρήστος Κυριακόπουλος και η Μαρίνα Δημητριάδου, φοιτητές

του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία που συνδιοργανώνουν το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, οι οποίοι εργάστηκαν σκληρά στη βιβλιογραφική έρευνα, στην υποστήριξη των μεταφράσεων και στα ευρετήρια του τόμου. Ο Γιώργος Βιολιδάκης, παλαιότερος μεταπτυχιακός στο Ρέθυμνο, μετέγραψε και μετέφρασε τις ιταλικές επικυρώσεις που βρέθηκαν στα οθωμανικά έγγραφα των Αρχείων της Λευκάδας. Ο Ανδρέας Λυμπεράτος, ερευνητής νεώτερης ιστορίας του Ι.Μ.Σ., συνέδραμε επίσης στην έρευνά μας. Είχαμε την τιμή να έχουμε ως εξωτερικούς συνεργάτες του προγράμματος τους συναδέλφους οθωμανολόγους κ. Asparuh Velkov (Ακαδημία Επιστημών της Σόφιας), ο οποίος συγκέντρωσε και μας έστειλε τις οθωμανικές πηγές για τη Λευκάδα από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας, και κ. Ali Yaucioğlu (Πανεπιστήμιο Stanford, Η.Π.Α.), ο οποίος μας έστειλε αρχαιακό υλικό για την έρευνά μας από την Άγκυρα. Επίσης, η κ. Ελένη Γράψα είχε την καλοσύνη να διαθέσει για την έρευνά μας τα οθωμανικά έγγραφα που απόκεινται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Λευκάδας. Τέλος, από τα Αρχεία του Νομού Λευκάδας μας τέθηκε υπόψη οθωμανικό αρχαιακό υλικό από την Κωνσταντινούπολη που είχε κατατεθεί εκεί από την κ. Ευαγγελία Μπαλτά, Διευθύντρια Ερευνών στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, υλικό που μνημονεύεται στις οικείες θέσεις στο βιβλίο.

Με τον Μαρίνο Σαρηγιάννη είχαμε την ευκαιρία να παρουσιάσουμε την πορεία της έρευνάς μας στο ΙΕ' Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών που διεξήχθη στο πλαίσιο των Πιορτών Λόγου και Τέχνης στη Λευκάδα τον Αύγουστο του 2010 με θέμα «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας». Εκεί γνωρίσαμε Λευκαδίτες φίλους που στάθηκαν στη συνέχεια μόνιμοι αρωγοί της έρευνάς μας και, με τη γνώση και την αγάπη για τον τόπο τους, μας έλυσαν πολλές απορίες: ο Αντινομάρχης τότε και σήμερα Αντιδήμαρχος Λευκάδας κ. Λευτέρης Αραβανής, που αγκάλιασε εγκάρδια την έρευνά μας, ο φιλόξενος Πρόεδρος της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών κ. Θωμάς Κατωπόδης, ο φιλόλογος και ιστορικός κ. Δημήτρης Τσερές και η προϊσταμένη των Αρχείων Νομού Λευκάδας κ. Ε. Γράψα, που διάβασαν τα χειρόγραφα μας και μας έστειλαν τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, ο κ. Γεράσιμος Γληγόρης, που είχε επιπλέον την καλοσύνη να μοιραστεί μαζί μας τις γνώσεις του από τη μελέτη του βενετικού κτηματολογίου, και ο π. Ιωαννίκιος Ζαμπέλης, που έθεσε και αυτός στη διάθεσή μας τις γνώσεις του για την εκκλησιαστική και μοναστηριακή ιστορία της Λευκάδας. Με τον κ. Βασίλη Φίλιππα συνεργαστήκαμε για τον κατάλογο των οικογενειακών ονομάτων των Λευκαδίων που περιλαμβάνεται ως παράρτημα στον παρόντα τόμο. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε επίσης ιδιαίτερα τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Διευθυντή Ερευνών στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύμα-

τος Ερευνών, ο οποίος υπήρξε αθόρυβη κινητήρια δύναμη της προσπάθειάς μας και είχε την καλοσύνη να διαβάσει προσεκτικά τα γραφόμενα στον παρόντα τόμο και να μας στείλει τις πάντοτε εύστοχες παρατηρήσεις του. Οι συνάδελφοι Έφη Αβδελά, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ελευθερία Ζέη και Χρήστος Χατζηιωσήφ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο Βασίλης Γούναρης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθώς και οι υποψήφιοι διδάκτορες Παναγιώτης Στάθης και Aytek Alpan, είχαν την καλοσύνη να συζητήσουν μαζί μας κριτικά για την προσέγγιση της ιστοριογραφίας της μεθορίου και τους ευχαριστούμε πολύ για αυτό.

Τέλος, η Ελισάβετ Ζαχαριάδου, η «μαμά» της ελληνικής οθωμανολογίας, επίτιμο μέλος σήμερα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε., μας παρακίνησε με την οξυδέρκειά της να ξεκινήσουμε αυτή την έρευνα και στη συνέχεια μας πρόσφερε αμέριστα κάθε είδους υποστήριξη και τις σπουδαίες βιβλιογραφικές και ιστορικές της γνώσεις. Είμαστε πάντοτε ευγνώμονες απέναντί της. Και βέβαια ευχαριστούμε τον Σπύρο Ασδραχά, που ήταν συνεχώς κοντά μας στη διάρκεια της έρευνας για να μας μαθαίνει και να μας βάζει να σκεφτόμαστε ιστορικά, ακόμα και την παραμικρή λεπτομέρεια.

Η δημοσίευση του παρόντος τόμου έγινε εφικτή χάρη και πάλι στην επίμονη προσπάθεια του Δημάρχου και του Αντιδημάρχου Λευκάδας, κ.κ. Κώστα και Λυτέρνη Αραβανή, και στη γενναιοδωρία των χορηγών της, κ.κ. Χρήστου Βουκελάτου, Ιωάννη Τάτση και Παναγιώτη Λυκογιώργου. Τη δημοσίευση ανέλαβαν οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το προσωπικό τους και ιδιαίτερα την κ. Διονυσία Δασκάλου, για την εξαιρετική τους επιμέλεια, που σπανίζει πλέον στον ελληνικό εκδοτικό χώρο.

Πρόλογος του Δημάρχου Λευκάδας κ. Κώστα Αραβανή

Στόχος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι η πολύπλευρη ανάπτυξη του τόπου μας σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτισμική μας κληρονομιά αποτελεί ανεκτίμητο κεφάλαιο για την ανάπτυξη και το μέλλον μας. Οφείλουμε να προστατεύσουμε και να αναδείξουμε τα πολιτισμικά αγαθά που κληρονομήσαμε από το παρελθόν, δείχνοντας τον απαραίτητο σεβασμό. Η γνώση της ιστορίας μας, ειδικότερα, είναι αναγκαίο προαπαιτούμενο για την αυτογνωσία μας. Όστε να φωτιστούν τα ιστορικά γεγονότα του τόπου μας, η παράδοσή μας, η εξέλιξη των ανθρώπινων κοινοτήτων.

Με αυτό το σκεπτικό, λάβαμε το 2009 ως Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λευκάδας, στην προσπάθειά μας για την κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη, την πρωτοβουλία να ενισχύσουμε την έρευνα στις αρχαιακές πηγές για τη νεώτερη ιστορία του νησιού μας. Μεταξύ των δράσεων που αποφασίσαμε, επιλέξαμε να παραγγείλουμε στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας μια έρευνα των ιστορικών τεκμηρίων της περισσότερο ανεξερευνήτης περιόδου της ιστορίας της Λευκάδας κατά τους νεώτερους χρόνους, εκείνη της οθωμανικής κυριαρχίας (1479-1684). Η έρευνα ολοκληρώθηκε το 2010 και σήμερα είμαι στην ευχάριστη θέση, ως Δήμαρχος Λευκάδας, να παρουσιάζω την έκδοσή της.

Ο παρών τόμος για τις «Οθωμανικές Πηγές για τη Νεώτερη Ιστορία της Λευκάδας» περιλαμβάνει σειρά πολύτιμων ιστορικών τεκμηρίων που συγκεντρώθηκαν και μεταφράστηκαν από τα αρχεία της Κωνσταντινούπολης, της Σόφιας και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους στη Λευκάδα. Τα τεκμήρια αυτά ρίχνουν νέο φως στην τοπική μας ιστορία. Μεγάλο τμήμα των πηγών μάς παρέχει αναλυτική πληροφόρηση για το φρούριο της Αγίας Μαύρας, που αποτελεί σήμερα ένα στολίδι της ιστορίας στην είσοδο του νησιού μας, καθώς και για τους οικισμούς γύρω του, το «Βαρόσι», που βρισκόταν στα δυτικά του φρουρίου, την «Άλλη Μεριά», στα ανατολικά του, καθώς και για την Αμαξική, που εξελίχθηκε στη σημερινή πόλη της Λευκάδας. Επιπλέον, οι πηγές που δημοσιεύονται εδώ μας παρέχουν τις αρχαιότερες πληροφορίες για το δίκτυο των οικισμών του νησιού, τα χωριά μας, καθώς και για τα δημογραφικά τους

αναστήματα. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον βλέπουμε ότι δημοσιεύεται σε μετάφραση και απογραφή που περιλαμβάνει τα οικογενειακά ονόματα των Λευκαδίων από τα μέσα του 17ου αιώνα. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι οθωμανικές πηγές αναδεικνύουν τις βαθιές ρίζες των Λευκαδίων στον τόπο τους.

Είναι πεποίθησή μας ότι οι ρίζες και ο πολιτισμός μας αποτελούν πυξίδα για να αντιμετωπίσουμε τη δύσκολη δημοσιονομική πραγματικότητα των ημερών αυτών.

Προλεγόμενα

I. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η σημασία των οθωμανικών πηγών για τη Λευκάδα είναι αυτονόητη. Ο κύριος συντελεστής της έκδοσης που κρατάτε στα χέρια σας, ο Ηλίας Κολοβός, αναπτύσσει στην εισαγωγή του τόμου τον τρόπο με τον οποίο φωτίζουν τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας, όπως έχει ήδη αναλύσει προκαταρκτικά σε επιστημονικές συναντήσεις στη Λευκάδα και στους Παξούς. Εγώ από την πλευρά μου έχω να προσθέσω λίγα πράγματα.

Θα ήθελα να αρχίσω με ευχαριστίες, για δεύτερη και τρίτη φορά, προς τον φίλτατο Κώστα Αραβανή, τον Δήμαρχο σήμερα της Λευκάδας και τους συνεργάτες του, που εξασφάλισαν τις υλικές προϋποθέσεις για τη συλλογή των τεκμηρίων του τόμου και για την έκδοσή του. Οι πηγές προέλευσης των οθωμανικών τεκμηρίων που μεταφράστηκαν και δημοσιεύονται εδώ είναι πολλαπλές: το Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης, το Αρχείο της Βιβλιοθήκης Κύριλλος και Μεθόδιος της Σόφιας, και δυστυχώς σε μικρό βαθμό το Αρχείο Tapu Kadastro της Άγκυρας. Η τελευταία πηγή μας καλεί σε μια συνέχεια της έρευνας που ελπίζω, αν κάποτε οι καιροί γίνουν καλύτεροι, να πραγματοποιηθεί. Τέλος, θεωρώ ότι θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στα οθωμανικά τεκμήρια που είχαν αποθησαυριστεί στο Αρχαιοφυλάκιο της Λευκάδας, το Archivio, ή Αλκίδιο όπως το έλεγαν οι παλαιότεροι, και σήμερα Γ.Α.Κ.-Αρχεία Νομού Λευκάδας –που επιτέλους το 2010 ταξινομήθηκαν και έγινε η καταλογογράφηση τους– και μεταφράστηκαν επίσης στην παρούσα έκδοση.

Το σύνολο των οθωμανικών τεκμηρίων δίνει μια διαβαθμισμένη εικόνα, η χρονικότητα της οποίας αρχίζει από τον φθίνοντα 15ο αιώνα και φτάνει ως τον αρχόμενο 18ο. Μας δίνουν το οικιστικό πλέγμα του νησιού, το οποίο φυσικά δεν είναι δημιουργήμα των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας μας παραπέμπει στην προηγούμενη, την ανδηγαυική, χωρίς όμως αυτή η περίοδος να προΐδεάζει τη βυζαντινή, για την οποία τα γραπτά τεκμήρια είναι ελάχιστα και τα μνημεία σπανιότατα. Με δυο λόγια,

η οθωμανική κυριαρχία επικάθησε σε μια προηγούμενη. Όπως λέγαμε, οι απαρχές χάνονται μέσα σε ένα χρόνο που δεν μας άφησε επάρκεια τεκμηρίων, γραπτών ή υλικών. Δεν είναι μονάχα το οικιστικό πλέγμα, αλλά και οι σχέσεις των ανθρώπων με τις πηγές της παραγωγής. Ενδεικτικό παράδειγμα, οι αλικάριοι, αμοιβόμενοι *angariati*, που διαιωνίζουν μια σχέση από τους Τόκκους ως τα μέσα του 20ού αιώνα.

Μέσα από τα οθωμανικά τεκμήρια αναδεικνύεται και ένα ακόμα φαινόμενο, που, ας μου επιτραπεί η επανάληψη, μας παραπέμπει και αυτό σε παλαιότερους χρόνους. Είναι η διχοτομία ανάμεσα στην Αγία Μαύρα και στο νησί της Λευκάδας. Ο Εβλιά Τσελεμπί, το κείμενο του οποίου δημοσιεύεται εδώ σε φροντισμένη μετάφραση του Μαρίνου Σαρηγιάννη, λέει ότι τα χώματα της Αγίας Μαύρας αρχίζουν από τον Αχελώο και ύστερα. Η εποχή των Τόκκων δείχνει τη γεωγραφικότητα της Αγίας Μαύρας. Το ομώνυμο χρονικό είναι ψευδής μάρτυρας. Ας φανταστούμε αυτή την Αγία Μαύρα, που πλέον δεν ανταποκρίνεται στα όρια που μας δίνει ο Εβλιά Τσελεμπί, αλλά σε μια πιο συρρικνωμένη Αγία Μαύρα: το Κάστρο, το λιμάνι του, τα Δέματα. Επιπλέον, ένα τεκμήριο, το οποίο δεν είναι οθωμανικό, ένα πατριαρχικό σιγίλλιο του έτους 1661, αναφερόμενο στη Γύρα, η οποία σημειώνεται σε χάρτες που εικονογραφούν το νησολόγιο του Buonfondomonti, λέγει το εξής: Από την Υπεραγία Θεοτόκο της Γύρας ήταν εξαρτώμενες οι εκκλησίες Άγιος Νικόλαος στο Νησί, μια εκκλησία στα Δέματα, ο σπηλαιώδης ευκτήριος οίκος του Αγίου Αντωνίου στην ακαρνανική ακτή απέναντι στο Κάστρο, στην Άλλη Μεριά, καθώς και ο Άγιος Ιωάννης στο Φρύνι. Τον τελευταίο ναό τον λένε Αντζούση. Το Αντζούσης, δηλαδή άντζα (=κνήμη), είναι το ακρωτήριο του Αγίου Ιωάννου στο Φρύνι, όπως αποκαλείται στο σιγίλλιο. Λοιπόν το θαλάσσιο σύνορο ξεκινάγε από το Κάστρο και έφτανε ως το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη, τον Αντζούση, που βεβαίως δεν έχει καμία σχέση με τους Αηίου, όπως μυθολόγησε ο Σπ. Βλαντής. Αυτό είναι το σύνορο. Σε ένα χάρτη του Camocio (1574) αντί για την αμμόγλωσσα που ξεκινάει από τα Δέματα και φτάνει μέχρι τον Αντζούση έχουμε βράχους. Ίσως να δείχνουν ότι η τεράστια αυτή αμμόγλωσσα δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί. Τέλος πάντων, έχουμε ένα σύνορο, που, αν δεν κάνω πολύ μεγάλο λάθος, ήταν το σύνορο της Αγίας Μαύρας.

Θα ήθελα επίσης να επισημάνω τη σημασία του ονοματολογίου της Λευκάδας, το οποίο προκύπτει από τα οθωμανικά τεκμήρια. Αναφέρομαι στα ανθρωπωνύμια και όχι στις τοπωνυμίες. Τα περισσότερα από τα ονόματα αυτά διατηρούνται μέχρι σήμερα στη Λευκάδα. Αλλά παρατηρεί κανείς ότι κάποια ονόματα, μαρτυρημένα τον 17ο αιώνα, δεν υπάρχουν στα οθωμανικά τεκμήρια. Δεν είναι στιγμή να δοθεί απάντηση σε αυτή την απουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το όνομα Ζαμπέλης. Και βεβαίως δεν μπορεί να επικαλεστεί κανείς ότι οι Ζαμπέληδες, ως οικογένεια ιερέων, δεν καταγράφονταν στα οθωμανικά κατάστιχα, αφού τα τελευταία κατέγραφαν και τους ιερείς κατά τον 17ο αιώνα. Αν αληθεύει η οικογενειακή παράδοση των Ζα-

μπελιών ότι προέρχονται από ιταλικό κλάδο, τμήμα του οποίου εγκαταστάθηκε στη Βενετία, με απογόνους των οποίων οι Ζαμπέλιοι διατηρούσαν τη μνήμη της κοινής καταγωγής, τότε είναι τελείως λογικό ότι οι Ζαμπέλιοι της Λευκάδας, που δεν ήταν βέβαια στο σύνολό τους ιερείς, θα έπρεπε να είχαν εγκατασταθεί στο νησί πριν την οθωμανική κυριαρχία. Μένοντας στην ονοματολογία, και κάνοντας σύγκριση με τη μεταγενέστερη, η οποία μας έρχεται από τις βενετικές πηγές, μπορούμε να οριοθετήσουμε τις πληθυσμικές εισροές, κυρίως από Κεφαλονιά ή Ιθάκη ή από Κεφαλονιά μέσω Ιθάκης. Και τούτο συμβαίνει κυρίως στη νότια Λευκάδα.

Για τα πληθυσμικά μεγέθη δεν χρειάζεται να κάνω επιπλέον λόγο από αυτόν του συντελεστή της έκδοσης και από τα λίγα πράγματα που και ο υπογραφόμενος έχει υπαινιχθεί παλαιότερα. Είναι φυσικό ότι τα πληθυσμικά μεγέθη αυξάνονται ή αυξομειώνονται μέσα σε μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο. Το ζήτημα είναι αν η αυξομείωση αλλοιώνει και σε ποιο βαθμό το ιστόγραμμα. Σε μελέτη που συνέταξε παλαιότερα ο Ηλίας Κολοβός με τη συμβολή του υπογραφόμενου το ζήτημα έχει τεθεί. Εδώ χρειάζονται όμως και κάποιες επιπρόσθετες παρατηρήσεις. Η τύχη το 'φερε να γίνει πολύς λόγος για τους Σφακιώτες και να έχουμε και κωμικές αντιδράσεις όσων υπεραμύνονται της κρητικής προέλευσής τους. Η σημερινή ονοματολογία της συστάδας των οικισμών που αποτελούν τους Σφακιώτες μας παραπέμπει, με ενδεικτικό παράδειγμα το όνομα Λάζαρης, σε έναν προγενέστερο εποικισμό: εκείνον που εξάγεται από το Χρονικό των Τόκκων. Και πάλι αναδεικνύεται η οπισθοβατική ιστορία που μπορεί να γραφεί από τα οθωμανικά τεκμήρια, που ανήκουν σε μια μεταγενέστερη συγχρονία. Ως πού μπορούμε να φτάσουμε γυρίζοντας τον τροχό του χρόνου προς τα πίσω; Υπάρχουν απουσίες; Η μεσαιωνική, βυζαντινή πρωτεύουσα της Λευκάδας (στο χώρο της αρχαίας Νηρικού;), διασώζεται; Προφανώς όχι. Όταν όμως γίνεται η στάση των Σφακιστών εναντίον του Γρατιανού Τζώρτζη (1357) και γίνεται λόγος για το περιτείχιμα της Επισκοπίας, πράγματα για τα οποία μας μιλάει ο Ηορφ, και που θα μπορούσαν να έχουν συνδεθεί με τη μαρτυρία του Λιουτπράνδου (968), όλα αυτά θα μπορούσαν να συντεθούν σε ερώτημα στο οποίο δεν δόθηκε ποτέ απάντηση και πάλι μας αναγάγουν στις σιωπές που περιμένουν απόκριση. Από ποιο οικιστικό συγκρότημα πέρασε ο Λιουτπράνδος; Η Επισκοπία γιατί δεν συνοδεύεται από έναν προσδιορισμό του τύπου η «Επισκοπία των Σφακιωτών»;

Ανάμεσα στις χάρες και στις χαρές τις οποίες μας δίνει η δημοσίευση αχρησιμοποίητων τεκμηρίων που μας πηγαίνουν πίσω και μπρος είναι ακριβώς η δημιουργία ερωτημάτων. Η συλλογή των οθωμανικών τεκμηρίων μας προσφέρει αυτή τη χαρά. Αρκέστηκα στην υπόμνηση ορισμένων εύστοχων ή άστοχων παρατηρήσεων προς την κατεύθυνση αυτή. Εύχομαι οι δημιουργικοί χρήστες του βιβλίου να υπερβούν την καταγεγραμμένη χρονικότητα των μαρτυριών και να αναχθούν στο ερώτημα που ανάμεσα σε άλλα είχε θέσει ο Lucien Febvre: *η ιστορία είναι όπως μας τη διηγήθηκαν*;

II. ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΥΠΟΜΝΗΣΗ

Ας μου επιτραπεί να σημειώσω με ικανοποίηση ότι η ταξινόμηση και η κεφαλαιώδης καταγραφή του Αρχείου της Λευκάδας για την περίοδο 1684-1864 έγινε το 2010 με χορηγία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λευκάδας –ο τότε Νομάρχης Λευκάδας Κώστας Αραβανής και οι συνεργάτες του είχαν και σ' αυτή την περίπτωση την αποτελεσματική πρωτοβουλία– προς το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Το Ινστιτούτο, με την ευθύνη και την κατά περιόδους άμισθη παρουσία στη Λευκάδα της Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Διευθύντριας Ερευνών Ι.Ν.Ε. Ε.Ι.Ε., σχεδίασε το έργο, οργάνωσε και καθοδήγησε ομάδα ταξινόμησης αποτελούμενη από τους ιστορικούς Χριστίνα Παπακώστα, Γιώργο Βιολιδάκη και Σωτήρη Κουτμάνη, που εργάστηκε στη Λευκάδα επί ένα χρόνο και έφερε σε πέρας το δύσκολο έργο, καθιστώντας προσιτό στην έρευνα όλο το αρχαιακό υλικό, το οποίο σε μεγάλο μέρος του δεν έχει χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές αφού ήταν αταξινόμητο. Η κεφαλαιώδης καταγραφή του Αρχείου ελπίζω να βρει σύντομα τη δεξίωση που της αξίζει, π.χ. με μια έκδοση και για την ώρα ας γίνει προσιτή μέσω του διαδικτύου στην επιστημονική κοινότητα και το φιλεύρενο κοινό.

Ας υπομνησθεί επίσης ότι η συγκέντρωση των οθωμανικών τεκμηρίων του Ιστορικού Αρχείου Λευκάδος και η καταλογογράφησης τους με τα συνοδευτικά τεκμήρια είναι έργο του αρχειοφύλακα (1927-1962) Γεώργιου Γρηγορίου Παρίση (1907-1964).

Σπύρος Ι. Ασδραχάς

Η ΛΕΥΚΑΔΑ ΣΤΗ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΜΕΘΟΡΙΟ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ

Το Ιόνιο Πέλαγος στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας της μεθορίου

Κατά τους πρώιμους νεώτερους χρόνους τα νησιά του Ιονίου Πελάγους μαζί με την απέναντι ακτή της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, καθώς και ευρύτερα η Αδριατική Θάλασσα, βρέθηκαν στη μεθόριο μεταξύ της Βενετίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην εισαγωγική αυτή ενότητα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το Ιόνιο Πέλαγος μέσα στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας της μεθορίου, διερευνώντας τις δυνατότητες μέσω αυτών των προσεγγίσεων να ανανεώσουμε στο μέλλον την ιστοριογραφία του Ιονίου μέσα από μια περισσότερο συνθετική ματιά, που να λαμβάνει υπόψη της τόσο τη βενετική όσο και την οθωμανική πλευρά της μεθορίου.

Ως *μεθόριο* εννοούμε εδώ τη γεωγραφική *ζώνη* που βρίσκεται μεταξύ δύο ή περισσότερων κρατών, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει ή όχι το *σύνορο*, που καθορίζεται μέσω διαπραγματεύσεων και συνθηκών μεταξύ των διαφορετικών κρατικών οντοτήτων. Το *σύνορο* δηλαδή, η ιδεατή διακεκομμένη κόκκινη γραμμή στους σύγχρονους χάρτες, δεν ταυτίζεται με τη μεθόριο, που, αποτελεί μια ευρύτερη ζώνη ένθεν κακείθεν των συνόρων. Ο νεωτερικός χαρακτήρας των συνόρων, σύμφωνα με τον Peter Sahlins, έχει να κάνει όχι με τη μορφή τους, αλλά με την εξέλιξη του περιεχομένου της έννοιας της κρατικής κυριαρχίας από *δικαιοδοσία* σε *εδαφική επικράτεια* κατά τους νεώτερους χρόνους. Η χάραξη συνόρων είναι πρακτική που μαρτυρείται πολύ παλαιότερα των συνθηκών μεταξύ των κρατών των νεώτερων χρόνων, από την αρχαιότητα ήδη και βεβαίως από τον μεσαίωνα.¹ Σύνορα και μεθόριοι έχουν μακρά ιστορία, εφόσον κάθε ιστορική πολιτική οντότητα είχε ένα γεωγραφικό όριο επαφής με τον έξω κόσμο.²

Η λέξη *μεθόριος* (*frontier, frontière*) ξεκίνησε να χρησιμοποιείται στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες κατά τον ύστερο μεσαίωνα, όταν, σύμφωνα με τον Sahlins, οι βασιλείς επέβαλαν στα σύνορα των δικαιοδοσιών τους μια νέα πολιτική, δημοσιονομική και κυρίως στρατιωτική σημασία: «Η *μεθόριος* ήταν εκείνη που *τοποθετού-*

1 Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of Modern France and Spain in the Pyrenees*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες 1989, σ. 2-7.

2 A. C. S. Peacock, “Introduction: The Ottoman Empire and its Frontiers”, του ίδιου (επιμ.), *The Frontiers of the Ottoman World*, Οξφόρδη 2009, σ. 1-2.

νταν απέναντι από έναν εχθρό».³ Με αυτή την έννοια, η μεθόριος αποτέλεσε μια συγκεκριμένη, στρατιωτική κυρίως ζώνη. Από την άλλη πλευρά, στη μεθόριο, ως σημείο επαφής δύο κρατικών οντοτήτων, ταξιδιώτες και εμπορεύματα διέρχονταν από το ένα κράτος στο άλλο, σε μια ιδιαίτερη αλληλεπίδραση που καθορίζει σε πολλές περιπτώσεις την οικονομία, την κοινωνία, και εν τέλει όσους δρουν σε αυτή τη μεταβατική ζώνη.⁴ Η διαπερατότητα της μεθορίου αποτελεί ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό της. Σύμφωνα με τον Owen Lattimore, εξάλλου, «είναι συχνά δυνατό να περιγράψουμε μαζί τους πληθυσμούς και των δύο πλευρών της μεθορίου ως μια ενιαία κοινότητα λειτουργικά αναγνωρίσιμη, έστω και αν όχι θεσμικά καθορισμένη».⁵ Θα πρέπει λοιπόν η μεθόριος ιδανικά να μελετηθεί ως σύνολο, παρά τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των εκατέρωθεν κρατών, ως μια ιδιαίτερη οντότητα σε αντιπαράθεση με την ενδοχώρα τους.

Στη μεθόριο του Ιονίου, που μελετάται εδώ, μεταξύ των μουσουλμάνων Οθωμανών και των καθολικών Βενετών, οι τοπικοί πληθυσμοί των νησιών, αν και ανήκαν σε διαφορετικές κρατικές οντότητες, είχαν κοινή μεταξύ τους την ελληνική γλώσσα και την ορθόδοξη θρησκεία. Παρομοίως, στη μεθόριο μεταξύ της Οθωμανικής και της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας ζούσαν ουγγρικοί πληθυσμοί, που οπωσδήποτε διατηρούσαν δεσμούς εκατέρωθεν των συνόρων. Και στις δυο περιπτώσεις, καθώς και σε άλλες, εξάλλου, μπορούμε να εξετάσουμε τη μεθόριο ως «γη ευκαιριών»: μπορεί να διερευνηθεί για παράδειγμα κατά πόσο οι στρατιωτικές φρουρές και στις δύο πλευ-

3 Sahlins, *Boundaries*, σ. 6. Η λεγόμενη «θεωρία της μεθορίου» (*frontier thesis*) που διατύπωσε ο Frederick Jackson Turner με βάση το αμερικανικό ιστορικό παράδειγμα της επέκτασης προς τη Δύση αναφέρεται στην αμερικανική «μεθόριο» ως ένα ανοιχτό «άκρο», σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή, «σημείο συνάντησης μεταξύ αγριότητας και πολιτισμού». Frederick Jackson Turner, «The Significance of the Frontier in American History», ανακοίνωση στην έκτακτη συνάντηση της Αμερικανικής Ιστορικής Ένωσης το 1893 στη Διεθνή Έκθεση της Κολούμπια στο Σικάγο. Ανατύπωση στο Martin Ridge (επιμ.), *Frederick Jackson Turner: Wisconsin's Historian of the Frontier*, Madison 1986. Για την ιστοριογραφία της μεθορίου, και τη θέση σε αυτή της προσέγγισης του Turner που αποκλείει τους αυτόχθονες Αμερικανούς από την αλληλεπίδραση της μεθορίου, βλ. ενδεικτικά την κριτική του C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1994, σ. 1-9. Βλ. επίσης την πρόσφατη αποτίμηση των ιστοριογραφιών των μεθορίων από την Μαρούλα Συναρέλλη και την Χριστίνα Αγριαντώνη και τους συμμετέχοντες στο ειδικό αφιέρωμα «Histoire de frontieres. Jeux de construction» της *Revue Historique* του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, τχ. 5 (2008), σ. 151-253, ιδιαίτερα τις σ. 151-156.

4 Mark Stein, *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2007, σ. 13-17.

5 Owen Lattimore, «The Frontier in History», *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928-1958*, Λονδίνο 1962, σ. 470.

ρές της μεθορίου είχαν κοινές προσδοκίες επιβράβευσης μετά την επιτυχία στον πόλεμο, δηλαδή τη μισθοδοσία, ή και τη λαφυραγωγία σε περίοδο ειρήνης.⁶

Στην περίπτωση των απαρχών της οθωμανικής ιστορίας, η έννοια της μεθορίου είναι καίρια στη θεωρία που διατύπωσε ο Paul Wittek για τους γαζήδες τυχοδιώκτες πολεμιστές με διαφορετικές καταβολές⁷ και έχει αναδιατυπώσει με νεότερους όρους ο Cemal Kafadar: «Αν κάτι χαρακτήριζε τη μεθόριο της μεσαιωνικής Μικράς Ασίας, και πιθανώς όλες τις μεθορίες, ήταν η κινητικότητα και η ρευστότητα».⁸ Η οθωμανική μεθόριος μεταβαλλόταν διαρκώς καθώς η αυτοκρατορία επεκτεινόταν, για να συρρικνωθεί στη συνέχεια. Για τους Οθωμανούς, εξάλλου, μέχρι τον 17ο αιώνα, τα σύνορα (*serhadd*) ήταν αντιληπτά ως επεκτεινόμενα διαρκώς και βαθύτερα σε βάρος του «οίκου του πολέμου» (*darü'l-harb*), της επικράτειας όσων δεν είχαν ασπαστεί την εξουσία του ισλάμ.⁹ Μια σειρά μεθοριών προέκυψε με το χρόνο, με εξαιρετική ποικιλία και διαφορετικά μεταξύ τους χαρακτηριστικά.¹⁰

6 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 17. Στην περίπτωση της ουγγρικής μεθορίου, σύμφωνα με τη συνθήκη του 1483 των Οθωμανών με τον Ματθαίο Κορβίνο, οι επιδρομές στις οποίες συμμετείχαν κάτω από 400 άνδρες δεν θεωρούνταν αιτία πολέμου (στο ίδιο, σ. 21). Για τη βενετική πλευρά της μεθορίου ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι αναφορές των Βενετών προνοητών: βλ. για τη Ζάκυνθο, Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000· για την Κεφαλονιά, Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας)*, Αθήνα 2008.

7 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1938. Πρβλ. Mehmed Fuad Köprülü, *Οι απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα 2001, με παρόμοια ανάλυση για τη διαφορά μεθορίου και ενδοχώρας. Βλ. επίσης το ιστοριογραφικό δοκίμιο του Colin Heywood, “The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths”, στο Daniel Power και Naomi Standen (επιμ.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700*, Λονδίνο 1999, σ. 228-250.

8 Cemal Kafadar, *Ανάμεσα σε δύο κόσμους: Η κατασκευή του οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Αντώνης Αναστασόπουλος, Αθήνα 2008, σ. 271.

9 Suraiya Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γιάννης Καραχρήστος, εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Αθήνα 2009, σ. 82. Στο ίδιο βιβλίο και μια ευρύτερη προσέγγιση των σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους γείτονές της. Για τον καθορισμό των οθωμανικών συνόρων, εντούτοις, στη βάση των διεθνών συμφωνιών, με ειδικά έγγραφα (*simurname*) σε ορισμένες περιπτώσεις ήδη από τον 15ο αιώνα, βλ. Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Λέιντεν, Βοστώνη, Κολωνία 2000, σ. 57-67. Για τον καθορισμό των οθωμανο-αψβουργικών συνόρων με βάση τη σύγχρονη χαρτογραφία στη συνθήκη του Κάρλοβιτς βλ. Rifaat Abou-el-Haj, “The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703”, *Journal of the American Oriental Society* 89 (1969), σ. 467-475. Για έναν οθωμανικό χάρτη, πιθανώς του τέλους του 18ου αιώνα, των συνόρων της Αδριατικής και του Ιονίου μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Βενετίας και Ντουμπρόβνικ, βλ. Kahraman Şakul, “Ottoman Attempts to Control the Adriatic Frontier in the Napoleonic Wars”, στο Peacock (επιμ.), *The Frontiers of the Ottoman World*, σ. 254.

10 Βλ. Peacock, “Introduction: The Ottoman Empire and its Frontiers”, σ. 2-3 και γενικά τις

Μεταξύ αυτών, η συγγρική μεθόριος μεταξύ Οθωμανικής και Αψβουργικής Αυτοκρατορίας στα χρόνια ανάμεσα στις δύο πολιορκίες της Βιέννης, η ιρακινή μεθόριος μεταξύ Οθωμανικής και Σαφαβιδικής Αυτοκρατορίας κατά τους ίδιους αιώνες, κατοικούμενη από πολυάριθμες φυλές με συχνά μεταβαλλόμενη νομιμοφροσύνη, η μεθόριος της στέπας στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας που διεκδικούσαν οι Τάταροι της Κριμαίας και οι Κοζάκοι,¹¹ αλλά και η μεθόριος του Μέσου Νείλου στην Αφρική, όπου η εξουσία των σουλτάνων της Κωνσταντινούπολης και του Σινάβ έφθινε αμοιβαία. Στην περίπτωση των οθωμανικών μεθορίων στη θάλασσα, ξεχωρίζουν βεβαίως οι μεθόριοι στη Μεσόγειο.¹²

Η μεθόριος στη Μεσόγειο περιγράφεται ενίοτε ως ένα είδος Σιδηρού Παραπετάσματος μεταξύ Χριστιανοσύνης και Ισλάμ. Αντιθέτως, όμως, έχει επισημανθεί ότι η μεσογειακή μεθόριος υπήρξε διαχρονικά ιδιαίτερα διαπερατή, δίνοντας τη δυνατότητα ποικίλων αλληλεπιδράσεων.¹³ Η θάλασσα αποτελεί με μια έννοια την κατεξοχήν διαπερατή μεθόριο, μια ανοιχτή «no man's land», που δύσκολα μπορεί να ελεγχθεί απολύτως. Στη μεσογειακή μεθόριο των πρώιμων νεώτερων χρόνων κυριαρχούσαν άλλωστε η πειρατεία και το κούρσο, φαινόμενα τα οποία, στο πλαίσιο του «ιερού πολέμου» μεταξύ ισλάμ και χριστιανοσύνης, δεν διακρίνονταν μεταξύ τους αυστηρά: το «μεσογειακό κούρσο» (*far il corso*), σύμφωνα με τον Michel Fontanay, γινόταν σε μόνιμη βάση, χωρίς να αναγνωρίζει ειρήνη ή ουδετερότητα.¹⁴ Από την πλευρά της χριστιανοσύνης, το κούρσο είχε τις εστίες του στη Νίκαια, το Λιβόρνο, τη Νάπολη, τη Σικελία, και βεβαίως τη Μάλτα των Ιωαννιτών Ιπποτών. Οι πρωταγω-

μελέτες αυτού του τόμου. Βλ. επίσης, για μια μεθόριο στα τέλη των οθωμανικών χρόνων, Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Καίμπριτζ 1999.

- 11 Βλ. σχετικά την κλασική μελέτη του William McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Σικάγο 1964.
- 12 Για τη μεθόριο της Μεσογείου ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η πρόσφατη συμβολή της Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2010.
- 13 Βλ. Linda T. Darling, "Mediterranean Borderlands: Early English Merchants in the Levant", σε Eugenia Kermeli και Oktay Özel (επιμ.), *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes': Contributions in Honour of Colin Imber*, Κωνσταντινούπολη 2006, σ. 173-188. Η Darling, ακολουθώντας τη νέα αμερικανική ιστοριογραφία, χρησιμοποιεί για τη μεθόριο τον όρο "borderland" αντί του όρου "frontier" με στόχο να ενισχύσει τη σημασία της διαπερατότητας της μεθορίου.
- 14 Michel Fontanay, «Πειρατεία και κούρσο στη Μεσόγειο», στο Σπύρος Ασδραχάς, Αναστάσιος Τζαμτζής, Τζελίνα Χαρλαύτη (επιμ.), *Ελλάδα της θάλασσας*, Αθήνα 2004, σ. 107-121. Η αυστηρή διάκριση μεταξύ της δράσης των παράνομων πειρατών και των αναγνωρισμένων κουρσάρων, που επιτίθενται υψώνοντας τη σημαία μιας χώρας στη διάρκεια του πολέμου, είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης των διεθνών σχέσεων των ευρωπαϊκών κρατών στον Ατλαντικό.

νιστές του από την πλευρά του ισλάμ συγκεντρώνονταν οπωσδήποτε στο Μαγρέμπ· όπως θα δούμε και παρακάτω, η Αγία Μαύρα και το Ιόνιο γενικότερα αποτελούσε εστία του μουσουλμανικού κούρσου. Σε κάθε περίπτωση, οι πρωταγωνιστές αυτοί της μεσογειακής μεθορίου ανήκαν σε έναν κοινό κόσμο της θάλασσας, και περνούσαν ενίοτε με ευκολία από τη μια θρησκεία στην άλλη.¹⁵

Τα νησιά αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο της μεθορίου στη θάλασσα. Κάθε νησί έχει εξάλλου τη δική του μεθόριο: ο «νησιωτισμός» (*insularité*) οδηγεί αφενός στην απομόνωση, δημιουργεί «κλειστούς νησιωτικούς κόσμους» (*îles mondes fermés*), για τους οποίους η θάλασσα λειτουργεί ως σύνορο· από την άλλη όμως, τα νησιά μπορούν να αποτελέσουν και «ανοιχτούς κόσμους» (*îles mondes ouverts*), που επικοινωνούν χάρη στη ναυσιπλοΐα μεταξύ τους και με τον ευρύτερο κόσμο της θάλασσας.¹⁶ Η «ενοποιητική θάλασσα», εξάλλου, σύμφωνα με την τολμηρή διατύπωση του Σπύρου Ασδραχά, μετατρέπει το αιγαιακό Αρχιπέλαγος, που «μοιράζεται ανάμεσα στην απομόνωση και στις συνεχείς συνδέσεις», σε μια «διάσπαρτη πόλη».¹⁷ Με αυτή την έννοια, οι νησιωτικοί κόσμοι της μεθορίου μπορούν να είναι ιδιαίτερα διαπερατοί. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το Ιόνιο των πρώιμων νεότερων χρόνων ως *νησιωτική μεθόριο*, μεταξύ της οθωμανικής και της βενετικής εξουσίας, στο ευρύτερο μεθοριακό κόσμο της Αδριατικής. «Εκείνο που δεσπόζει στην Αδριατική είναι η θάλασσα... Στο εξής η Αδριατική θα εναλλάσσει τον ενωτικό ρόλο που διαδραματίζει μεταξύ των δύο ακτών, ανατολικής και δυτικής, με το ρόλο της ως σύνορο μεταξύ Ανατολής και Δύσης».¹⁸ Εκατέρωθεν της μεθορίου, τα νησιά του Ιονίου αποτελούσαν την ίδια στιγμή έναν ιδιαίτερο κόσμο, που λίγο πολύ μοιραζόταν παρόμοιους καταναγκασμούς και αλληλεξαρτήσεις.

Η παρούσα μελέτη, που εξετάζει την ιστορία του οθωμανικού φρουρίου της Αγίας Μαύρας και του νησιού της Λευκάδας μεταξύ του 15ου και του 17ου αιώνα με βάση

15 Βλ. Bartolomé Bennassar και Lucile Bennassar, *Les chrétiens d'Allah. L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles*, Παρίσι 1989.

16 Για τους «ανοιχτούς» και «κλειστούς» νησιωτικούς κόσμους βλ. τα σχετικά κεφάλαια της Elizabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin: VIIIe-XII siècles*, Παρίσι 1988.

17 Σπύρος Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος: μια διάσπαρτη πόλη», στο Βασίλης Σφυρόερας, Άννα Αβραμέα, Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 235-248. Βλ. και του ίδιου, «Ο ελληνικός νησιωτισμός: οι γενικοί χαρακτήρες», επιλεγόμενα στο Γιώργος Τόλιας, *Τα νησολόγια: η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002, σ. 167-176. Για την έννοια του νησιωτισμού στο οθωμανικό πλαίσιο βλ. Nicolas Vatin και Gilles Veinstein (επιμ.), *Insularités ottomanes*, Παρίσι 2004. Βλ. επίσης Ηλίας Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, Άνδρος 2006, σ. 19-23.

18 Jacques Le Goff, «Πρόλογος», στο Pierre Cabanes, Olivier Chaline, Bernard Doumerc, Alain Ducellier, Michel Sivignon, *Ιστορία της Αδριατικής*, μτφρ. Μ. Κρεμμυδά, Αθήνα 2011, σ. 14, 15.

τα οθωμανικά αρχειακά τεκμήρια, δεν φιλοδοξεί να αναλύσει συνολικά το Ιόνιο ως νησιωτική μεθόριο. Θα περιοριστούμε στην ανάδειξη της οθωμανικής πλευράς της μεθορίου του Ιονίου, ώστε να δημιουργήσουμε ένα υπόβαθρο για μια συνολικότερη ανάλυση στο μέλλον, που θα πρέπει να συνδυάσει τις βενετικές και τις οθωμανικές πηγές, μέσα από τα εργαλεία των προσεγγίσεων της ιστοριογραφίας της μεθορίου που συζητήθηκαν παραπάνω.

Η Αγία Μαύρα ως οθωμανική μεθόριος

Η μεθόριος του Ιονίου αποτέλεσε τμήμα της ευρύτερης οθωμανικής μεθορίου στη Μεσόγειο και ειδικότερα στην Αδριατική. Οι Οθωμανοί είχαν δημιουργήσει στόλο στην Καλλίπολη ήδη από τα χρόνια του Βαγιαζήτ Α'.¹⁹ Αλλά μετά την βύθιση του στόλου της Καλλίπολης από τους Βενετούς στα 1416, οι Οθωμανοί επανήλθαν δυναμικά στο Αιγαίο μόνο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όταν ο Μεχμέτ ο Πορθητής χρησιμοποίησε τον στόλο ως επιθετικό όπλο για να καταλάβει τη Μυτιλήνη (1462) και τον βενετικό ναύσταθμο της Χαλκίδας (1470). Στο Ιόνιο, οι Οθωμανοί κατέκτησαν τη Λευκάδα, μαζί με την Κεφαλονιά, την Ιθάκη και τη Ζάκυνθο που ανήκαν στην λατινική δυναστεία των Τόκκων,²⁰ το 1479, μετά το τέλος του μακροχρόνιου πολέμου με τη Βενετία (1463-1479).²¹ Ο επικεφαλής της επιχείρησης, μεγάλος βεζίρης Γκεντίκ Αχμέτ Πασά, που τον επόμενο χρόνο θα καταλάμβανε το φρούριο του Οτράντο στην Ιταλία, ξεκίνησε από τα Στενά των Δαρδανελλίων με σαράντα δύο γαλέρες και ενισχυόμενος από το στόλο του Αυλώνα και το στρατό της Ρούμελης προχώρησε το καλοκαίρι του 1479 στην κατάκτηση των φρουρίων της Βόνιτσας και της Αγίας Μαύρας.²² Ο Λεονάρδος Τόκκος, έχοντας επιχειρήσει χωρίς

19 Colin Imber, "Before the Kapudan Pashas: Sea Power and the Emergence of the Ottoman Empire", στο Elizabeth A. Zachariadou (επιμ.), *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain, Halcyon Days in Crete IV*, A Symposium held in Rethymnon, 7-9 January 2000, Ρέθυμνο 2002, σ. 49-53.

20 Η Κεφαλονιά, η Ιθάκη και η Ζάκυνθος είχαν παραχωρηθεί από τους Ανδεγαυούς της Νεάπολης στα 1357 στον Λεονάρδο Τόκκο, ο οποίος προσάρτησε στα 1362 και τη Λευκάδα και τη Βόνιτσα. Βλ. Elizabeth A. Zachariadou, "Les Tocco: seigneurs, vassaux, otages, renégats", *Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi/GAMER I/1* (2012), σ. 11-22· Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 308, 317.

21 Ειδικά για τα χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου βλ. Aldo Gallotta, "Venise et l'empire ottoman, de la paix du janvier 1479 à la mort de Mahomet II, 3 mai 1481 », *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 39 (1985) (ειδικό θεματικό τεύχος «*Les Ottomans en Méditerranée*»), σ. 113-130.

22 Βλ. Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Κωνσταντινούπολη 1990, σ. 242-244, σύμφωνα με τον οποίο η πολιτική του σουλτάνου Μεχμέτ Β' -σουλτάνου αυτής της

επιτυχία να προστατευτεί βασιζόμενος στην πρόσφατη συνθήκη ειρήνης των Βενετών με τους Οθωμανούς, διέφυγε στην Κεφαλονιά και στη συνέχεια στον βασιλιά της Νάπολης, με τον οποίο είχε συνάψει γαμήλια συμμαχία. Σύμφωνα με την *Historia Turchesca*,²³ οι Οθωμανοί αιχμαλώτισαν πολλούς ανθρώπους από την ύπαιθρο της Αγίας Μαύρας, οι οποίοι παρέλαυναν στους δρόμους της για μέρες, πριν σταλούν για να εγκατασταθούν στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με την εποικιστική πολιτική του σουλτάνου.²⁴

Οι Οθωμανοί είχαν επεκτείνει τις πολεμικές επιχειρήσεις τους στην Ήπειρο ήδη έναν αιώνα νωρίτερα, στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μουράτ Α' (1362-1389) και στα χρόνια του Βαγιαζήτ Α' (1389-1402), διενεργώντας επιδρομές εναντίον του Σπάτα, ηγεμόνα της Άρτας.²⁵ Ο ηγεμόνας της Κεφαλονιάς και της Λευκάδας Κάρολος Α' Τόκκος (1374/5-1429) είχε επωφεληθεί τότε από τις οθωμανικές επιχειρήσεις, επεκτεινόμενος στην Ακαρνανία, πιθανώς με τη συναίνεση του Εβρενός Μπέη, του διάσημου πολέμαρχου που πρωταγωνίστησε στην κατάκτηση των Βαλκανίων το 14ο αιώνα, ο οποίος είχε διενεργήσει επιδρομή εναντίον της Άρτας

περιόδου– σε βάρος των Τόκκων σχετιζόταν με τη γαμήλια συμμαχία των τελευταίων με το βασιλιά της Νάπολης. Πρβλ. τα σχετικά με τον καταγόμενο από τους Τόκκους υποκινητή της πολιτικής του σουλτάνου, με βάση την Ιστορία της Ζακύνθου του Niccolò Serra (τον ονομάζει Ιμπραήμ Πασά), με όσα μεταφέρει ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 381-383, από τον Θεόδωρο Σπανδούνη (τον ονομάζει Φαϊτ Πασά): Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, μτφρ.-επιμ. Donald Nicol, Καίμπριτζ 1997, σ. 49-50. Με βάση τον Σπανδούνη γράφει και ο Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, επιμ. W. C. Hickman, μτφρ. R. Manheim, Πρίνστον 1978, σ. 383-384, ο οποίος τον συνδέει με τους Καρλοζαντέδες, τους νόθους γιους του Καρόλου Α' Τόκκου που είχαν προσχωρήσει στους Οθωμανούς. Για τους τελευταίους βλ. αναλυτικά Zachariadou, "Les Tocco".

23 *Historia Turchesca (1300-1514)*, εκδ. I. Ursu, Βουκουρέστι 1909, σ. 109.

24 Σύμφωνα με τον Σπανδούνη (βλ. την προηγούμενη σημ.), οι αιχμάλωτοι από τη Λευκάδα εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Μαρμαρά. Ο Σπανδούνης είναι η μοναδική πηγή που αναφέρει ότι ο Μεχμέτ Β' διέταξε να συγκατοικήσουν με μαύρους Αιθίοπες ώστε να δημιουργηθεί μια φυλή μιγάδων. Για την επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης βλ. Στέφανος Γερασίμου, «Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την Άλωση», στο Τόνια Κιουσπούλου (επιμ.), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, σ. 3-21.

25 Βλ. αναλυτικά Elizabeth A. Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1988), σ. 195-210. Σύμφωνα με τη Ζαχαριάδου, καθώς στα 1386 ο μπηλέρμπεης της Ρούμελης Τιμουράτς διενέργησε επιδρομή στην περιοχή της Άρτας, η αναφορά των μεταγενέστερων οθωμανικών χρονικών στην κατάκτηση του «Karlı» ή «Karlica-ili» ίσως αφορά αυτό το γεγονός, χρησιμοποιώντας την οθωμανική ονομασία για την περιοχή που επικράτησε αργότερα (στο ίδιο, σ. 200-201 και σημ. 23).

στα 1396.²⁶ Μετά τη συντριβή του Βαγιαζήτ Α' στην Άγκυρα (1402), ο Κάρολος επέκτεινε ακόμα περισσότερο τα εδάφη του, καταλαμβάνοντας στα 1407 το Αγγελόκαστρο. Στη συνέχεια, αφού οι κάτοικοι των Ιωαννίνων του παρέδωσαν την πόλη τους στα 1411, κέρδισε και την υποστήριξη του Μουσά Τσελεμπί, υποψήφιου διαδόχου στον οθωμανικό θρόνο, με τον οποίο σύναψε γαμήλια συμμαχία, για να καταλάβει εν τέλει και την Άρτα στα 1416.²⁷ Σύμφωνα με το *Χρονικό των Τόκκων*, ο Κάρολος έγινε μετά τον θάνατο του Μουσά Τσελεμπί φόρου υποτελής ηγεμόνας στον τελικό νικητή του εμφυλίου μεταξύ των υποψήφιων διαδόχων του Βαγιαζήτ Α', στον Μεχμέτ Α'.²⁸ Οι Οθωμανοί κυριάρχησαν στην Ήπειρο με την παράδοση των Ιωαννίνων στα 1430, αφήνοντας εντούτοις τον ανιψιό του αποθανόντος στα 1429 Καρόλου Α', τον Κάρολο Β' Τόκκο (1429-1448), στην Άρτα ως φόρου υποτελή.²⁹ Μόνο μετά το θάνατό του οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Άρτα και την Ακαρνανία, αφήνοντας στους Τόκκους πλέον μόνο το Αγγελόκαστρο, τη Βόνιτσα και τον Βάρνακα (;) στην ακαρνανική ενδοχώρα.³⁰ Στα 1460 είχε καταληφθεί και το Αγγελόκαστρο, αφού αναφέρεται ως έδρα ενός σούλτα: η νέα οθωμανική επαρχία, που δεν είναι σαφές πότε ακριβώς συγκροτήθηκε σε σαντζάκι, έλαβε το όνομα του πρώην ηγεμόνα της, Καρόλου Α' Τόκκου, «η χώρα του Καρόλου», Κάρλελι στα οθωμανικά τουρκικά.³¹

Με την κατάκτηση των Ιονίων νήσων, πλην της Κέρκυρας, στα 1479, αλλά και την κατάκτηση της Σκόδρας, βορειότερα, οι Οθωμανοί απέκτησαν πλέον πρόσβαση στο Ιόνιο Πέλαγος, το οποίο εξελίχθηκε κατά τους επόμενους δύο αιώνες, μαζί με την ενδοχώρα της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, σε ένα μεθοριακό κόσμο μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των δυνάμεων της χριστιανικής Δύσης.³²

26 Zachariadou, "Marginalia", σ. 207· για τη συμμαχία Καρόλου Τόκκου και Εβρενός βλ. της ίδιας, "Les Tocco".

27 Zachariadou, "Les Tocco". Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Λάιντεν-Βοστώνη 2007, σ. 167.

28 Kastritsis, *The Sons of Bayezid*, σ. 199· Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 327. Για το Χρονικό των Τόκκων βλ. *La cronaca dei Tocco di Cefalonia*, έκδ. G. Schirò, Ρώμη 1975· πρβλ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκκων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), σ. 158-181.

29 Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, σ. 111-113. Βλ. Zachariadou, "Les Tocco", για την αιχμαλωσία του Καρόλου Β' Τόκκου από τους νόθους γιους του Καρόλου Α' και αναλυτικά για τους νόθους γιους του Καρόλου που εξισλαμίστηκαν.

30 Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, σ. 141. Για την οθωμανική κατάκτηση της Ηπείρου βλ. επίσης Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998, σ. 57-63.

31 Βλ. *Encyclopaedia of Islam*, 2^η έκδ. (στο εξής *EF*), λήμμα «Karlı-ili» (V. L. Menage)· Zachariadou, "Les Tocco". Πρβλ. Franz Babinger, "Beiträge zur Geschichte von Qarlyeli vornehmlich aus Osmanischen Quellen", *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, τ. I, Μόναχο 1962, σ. 370-377.

32 Βλ. σχετικά για τη μεθόριο της Θεσπρωτίας, Mika Hakkarainen, "Venetian Presence in Thesprotia" στο Björn Forsén (επιμ.), *Thesprotia Expedition I: Towards a Regional History*,

Η ακτή της Αλβανίας και της Ηπείρου αποτελούσε εξάλλου και στους παλαιότερους αιώνες τη μεθόριο μεταξύ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και των δυνάμεων της δυτικής Ευρώπης.³³ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κληρονόμησε κατά κάποιον τρόπο τη μεθόριο του Ιονίου και της Αδριατικής από το Βυζάντιο.³⁴

Η Βενετία, για την οποία η κυριαρχία στην Αδριατική, την «καρδιά» της, είχε ζωτική σημασία, μετά την κατάλυση της ηγεμονίας των Τόκκων, εκμεταλλευόμενη τη διαμάχη μεταξύ του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' και του αδερφού του Τζεμ για τη διαδοχή στον οθωμανικό θρόνο, προσπάθησε να επεκτείνει την κυριαρχία της στο Ιόνιο καταλαμβάνοντας στα 1482 τη Ζάκυνθο, από την οποία στην οθωμανική κατάκτηση του 1479 είχαν φυγαδευτεί με συμφωνία πολλοί Βενετοί υπήκοοι. Για την κατοχή της Ζακύνθου στα 1485 οι Βενετοί συμφώνησαν να καταβάλουν φόρο υποτέλειας 500 δουκάτων στους Οθωμανούς, στους οποίους επέστρεψαν και την Κεφαλονιά που είχαν καταλάβει προσωρινά στα 1483.³⁵ Η Κεφαλονιά και η Ιθάκη περιήλθαν εν τέλει στους Βενετούς στα 1500,³⁶ στο πλαίσιο του πολέμου που διεξήχθη στα 1499-1503 με τους Οθωμανούς με αντικείμενο την κυριαρχία στο Ιόνιο και την Πελοπόννησο.³⁷ Στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων καταλήφθηκε στις 30 Αυγούστου 1502 και το φρούριο της Αγίας Μαύρας από βενετικό στόλο 50 γαλερών, ενισχυμένο με πλοία του πάπα, του Λουδοβίκου ΙΒ' της Γαλλίας και των Ιπποτών της Ρόδου.³⁸ Πολλοί μου-

Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, Ελσίνκι 2009, σ. 223-235.

33 Zachariadou, "Marginalia", σ. 195.

34 Για την πολιτική και πολιτισμική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ακτών της Αδριατικής κατά το Μεσαίωνα βλ. Alain Ducellier, «Η Αδριατική από τον 4ο ως τον 13ο αιώνα», στο Pierre Cabanes, Olivier Chaline, Bernard Doumerc, Alain Ducellier, Michel Sivignon, *Ιστορία της Αδριατικής*, μτφρ. Μ. Κρεμμυδά, Αθήνα 2011, σ. 147-149.

35 Hans Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomats: The *ʿAhd-names*; The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents", *Electronic Journal of Oriental Studies*, 1/2 (1998), σ. 138.

36 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. II, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 523· Τσιγκνάκης, *Οι εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς*, σ. xvii-xix.

37 İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, τ. II: *İstanbul'un fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*, Άγκυρα 1949, σ. 207-219.

38 Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. II, σ. 523· Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 383. Σύμφωνα με τον Σπανδούνη, ο σαντζάκμπεης, προφανώς του Κάρλελι, έσπευσε σε βοήθεια της Αγίας Μαύρας, αλλά οι επιτιθέμενοι είχαν διακόψει με την κατασκευή οχύρωσης την επικοινωνία με την ενδοχώρα. Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, σ. 61-62. Ένα διάταγμα με χρονολογία 8-17 Ιουλίου 1501 αναφέρει ότι για τη φύλαξη της Αγίας Μαύρας στη διάρκεια του πολέμου είχαν οριστεί οι σπαχήδες και οι σουμπασήδες του σαντζακίου του Μοναστηρίου, για τους οποίους οι σαντζακμπέδες των Ιωαννίνων και του Κάρλελι ζητούσαν να τους δοθεί άδεια επιστροφής στον τόπο τους· το σουλτανικό συμβούλιο εντούτοις, διέταξε την παραμονή τους στην Αγία Μαύρα,

σουλμάνοι της Αγίας Μαύρας αιχμαλωτίστηκαν.³⁹ Εντούτοις, το φρούριο της Αγίας Μαύρας και «το νησί του», η Λευκάδα, επιστράφηκαν στους Οθωμανούς ένα χρόνο μετά, στις 2 Αυγούστου 1503, ως βασικός όρος για τη συνθηκολόγηση που έδωσε τέλος στον πόλεμο.⁴⁰ Σύμφωνα με τους Βενετούς, η Αγία Μαύρα ήταν «ο δεξιός οφθαλμός του Τούρκου, γιατί διαφορετικά αυτός δεν θα μπορούσε να διατηρή-

λόγω του κινδύνου από τη θάλασσα, μέχρι να σταθεί εφικτή η παροχή άδειας. Βλ. İlhan Şahin – Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Κωνσταντινούπολη 1994, αρ. 378. Βλ. και Γ. Πλουμίδης, «Η φύλαξη της Λευκάδας στα 1502», *Δωδώνη* 15/1 (1986), σ. 97-102, όπου μεταφέρεται η άποψη του Sanudo για τους ορθόδοξους, οι οποίοι τηρούσαν γενικά φιλοτουρκική στάση. Ο Βενετός στόλαρχος κρέμασε μάλιστα στο κατάρτι του πλοίου του δύο Λευκαδίτες που είχαν εξισλαμιστεί, τον Θόδωρο Ζαμπέλη και τον Θωμά Μπαλαμπάν, ενώ θανατώθηκε και ένας παπάς που είχε γίνει χότζας.

- 39 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 384-385, με βάση ελληνικό φερμάνι του Βαγιαζήτ Β' στις 29 Οκτωβρίου 1502 από τα βενετικά αρχεία.
- 40 Βλ. αναλυτικά για τα γεγονότα και τη συνθηκολόγηση Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomats", σ. 142-151. Το τελικό κείμενο της συνθήκης της 30ής Ιουλίου 1503 δεν έχει εντοπιστεί (στο ίδιο, σ. 147 σημ. 116). Σύμφωνα με το δημοσιευμένο τουρκικό προσχέδιο και τη βενετική μετάφρασή του (στο ίδιο, σ. 377-393· για το πρόβλημα της χρονολόγησής του βλ. σ. 146), πρώτος όρος της συνθήκης ήταν η επιστροφή του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, «με τους κατοίκους, το νησί και τους ανθρώπους του, τα κανόνια, τα τουφέκια και τα εφόδιά του» (*Aya Mavra kalasını mevcud olan halkı ile ve adasıyla ve ademisiyle fi'l-cümle kalânın tobları ve tüfek ile ve esbabı ile vereler*). Πρβλ. το ελληνικό προσχέδιο που έχουν δημοσιεύσει οι F. Miklosich- I. Müller, *Acta et diplomata Graeca*, τ. Γ', Βόννη 1865, σ. 344-390 και αναπαράγει ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 385-390 (*της Αγίας Μαύρας το κάστρον με τον λαόν, οπού έχει, και με το νησί του και με τους ανθρώπους του και με του κάστρου όλες τας λουμπάρδες μικρές και μεγάλες και με τα σκεπέτα και με τα άλλα πράγματά του, ότι και αν είναι, όλα να τα δώσουσιν*). Η συνθήκη αναφέρει ότι για τη Ζάκυνθο οι Βενετοί θα συνέχιζαν να καταβάλλουν 500 χρυσά νομίσματα ως φόρο υποτέλειας, αλλά δεν διευκρινίζει το καθεστώς της Κεφαλονιάς, που επιστράφηκε στους Βενετούς. Για την ημερομηνία της επιστροφής της Αγίας Μαύρας στους Οθωμανούς, Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomats", σ. 149, σημ. 121. Βλ. επίσης και την εκτίμηση του Εβλιγιά Τσελεμπί (τεκμήριο Δ), ο οποίος θεωρούσε ότι η απόφαση των Οθωμανών να παραχωρήσουν στους Βενετούς τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά ήταν λάθος, καθώς οι Βενετοί απέκτησαν μεγάλες προσόδους από τα δύο αυτά νησιά, σε αντίθεση με την Αγία Μαύρα που δεν απέφερε στο οθωμανικό θησαυροφυλάκιο σχεδόν τίποτα, «ούτε ένα μαγκίρι της Κρήτης»· εντούτοις, σύμφωνα με τον ίδιο, η κατοχή της Αγίας Μαύρας παρείχε ασφάλεια στις επαρχίες των Ιωαννίνων, της Άρτας, του Αιτωλικού και του Αγγελόκαστρου. Βλ., τέλος, Σπυρίδων Α. Βλαντής, *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797)*, Αθήνα 2008 (α' έκδ. Λευκάδα 1902), σ. 80-83· Κωνσταντίνος Γ. Μαχαίρας, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 2008 (α' έκδ. Αθήνα 1951), σ. 1-11.

σει ασφαλείς την Άρτα και τη Ναύπακτο, που έχουν άφθονα δημητριακά και άλλα προϊόντα».⁴¹

Ο πόλεμος μεταξύ Οθωμανών και Βενετών στα 1499-1503 ανέδειξε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως ισχυρή ναυτική δύναμη στη Μεσόγειο⁴² και διαμόρφωσε ουσιαστικά τη μορφή της μεθορίου του Ιονίου μέχρι το 1684, με την Αγία Μαύρα και τη Λευκάδα σε οθωμανική κυριαρχία απέναντι στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου που βρίσκονταν σε βενετική κυριαρχία. Στα νερά της μεθορίου του Ιονίου, εξάλλου, έλαβαν χώρα οι δύο μεγαλύτερες ναυτικές συγκρούσεις της εποχής μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των συνασπισμένων δυνάμεων της χριστιανικής Ευρώπης, η νικηφόρα για τους Οθωμανούς ναυμαχία της Πρέβεζας (1538), η οποία ακολούθησε το προηγούμενο έτος την αποτυχία τους να καταλάβουν την Κέρκυρα, και η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), στην οποία οι Οθωμανοί ηττήθηκαν μεν, έχοντας όμως καταλάβει το προηγούμενο έτος τη βενετική Κύπρο.⁴³ Μετά την επιτυχία τους στη Ναύπακτο, μάλιστα, οι Βενετοί επιχείρησαν το Φεβρουάριο του 1572 να καταλάβουν το φρούριο της Αγίας Μαύρας, εκμεταλλευόμενοι την αποχώρηση του στόλου του Κιλίτς Αλή που είχε καταφύγει εκεί· διαπιστώνοντας εντούτοις ότι ερχόταν ενίσχυση από την Ακαρνανία, οι Βενετοί εγκατέλειψαν την πολιορκία του φρουρίου.⁴⁴ Για το λόγο αυτό προφανώς το σαντζάκι του Κάρλελι, μαζί με τη Ναύπακτο, φαίνεται ότι είχε υπαχθεί πιθανώς στα 1550 στο μπεηλερμπεηλίκι των Νήσων της Άσπρης Θάλασσας, την επαρχία του καπουρντάν πασά.⁴⁵

Γενικότερα, η αδυναμία των συνασπισμένων δυνάμεων της χριστιανικής Δύσης να επωφεληθούν από τη νίκη τους στη Ναύπακτο παγίωσε το καθεστώς της μεθορίου του Ιονίου για την επόμενη εκατονταετία. Μόνο στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) οι Βενετοί, με τη συνδρομή του πάπα και των Ιπποτών της Μάλτας, επιχείρησαν πάλι να καταλάβουν το φρούριο της Αγίας Μαύρας στις 15 Αυγούστου 1658, όταν αποβιβάστηκαν για λίγες ώρες πριν αποχωρήσουν άπρακτοι.⁴⁶ Η κατάληψη της Αγίας Μαύρας και της Λευκάδας έγινε εν τέλει εφικτή μόνο μετά τη δεύτερη αποτυχία των Οθωμανών να καταλάβουν τη Βιέννη, στα 1683, που οδήγησε

41 Πλουμίδης, «Η φύλαξη της Λευκάδας», σ. 99.

42 Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, Λονδίνο 2005, σ. 92-93.

43 Finkel, *Osman's Dream*, σ. 128 και 160-161 αντίστοιχα.

44 Βλαντής, *Η Λευκάς*, σ. 93-94· Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, σ. 11-15.

45 *ΕΓ*, λήμμα «Karlı-ili» (V. L. Menage). Με σαφήνεια το Κάρλελι συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των σαντζακιών της επαρχίας του καπουρντάν πασά κατά τον 17ο αιώνα. Βλ. αναλυτικά Cevdet Küçük (επιμ.), *Ege adalarının egemenlik devri tarihçesi*, Άγκυρα 2001, σ. 22 και 23 για τον 18ο αιώνα. Για τον καπουρντάν πασά και την επαρχία του βλ. Elizabeth A. Zachariadou (επιμ.), *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain, Halcyon Days in Crete IV*, A Symposium held in Rethymnon, 7-9 January 2000, Ρέθυμνο 2002.

46 Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, σ. 15-19.

στη γενική κατάρρευση του δυτικού τους μετώπου με τις συνασπισμένες δυνάμεις της χριστιανικής Δύσης. Μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια τον Ιανουάριο του 1684,⁴⁷ ξεκίνησε στα τέλη Μαΐου του ίδιου έτους η πολιορκία του φρουρίου,⁴⁸ την οποία ολοκλήρωσε η κύρια δύναμη των Βενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι που ήρθε μέσω της Κέρκυρας τον Ιούλιο.⁴⁹ Η φρουρά της Αγίας Μαύρας εξαναγκάστηκε μετά από σφοδρό βομβαρδισμό να παραδοθεί στις 6 Αυγούστου, και την επομένη να μετακινηθεί, μαζί με τον άμαχο μουσουλμανικό πληθυσμό, στην Πρέβεζα, που καταλήφθηκε επίσης, το φθινόπωρο του ίδιου έτους.⁵⁰ Η κατάληψη της Λευκάδας από τους Βενετούς επισφραγίστηκε στο τέλος του πολέμου με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, με την οποία εντούτοις η Πρέβεζα επανήλθε στους Οθωμανούς.

Οι Βενετοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στους Οθωμανούς το φρούριο της Αγίας Μαύρας στις 6 Οκτωβρίου 1715, στο πλαίσιο των επιχειρήσεων του πολέμου με τους Οθωμανούς μεταξύ 1715-1718, όταν οι τελευταίοι, καταλαμβάνοντας ξανά την Πελοπόννησο, επιχείρησαν να ανασυστήσουν την κυριαρχία τους και στο Ιόνιο Πέλαγος. Η αδυναμία τους εντούτοις να καταλάβουν την Κέρκυρα το καλοκαίρι του 1716, σε συνδυασμό με την ήττα τους στο Πετροβαράντιν, οδήγησαν τους Οθωμανούς με τη σειρά τους να εγκαταλείψουν οριστικά το φρούριο της Αγίας Μαύρας, στο οποίο επανήλθαν οι Βενετοί στις 18 Οκτωβρίου 1716.⁵¹ Η Λευκάδα, μαζί με τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά, παρέμειναν στη διάρκεια του 18ου αιώνα στη βενετική πλευρά της μεθορίου. Η κατάληψη της Βενετίας και της επικράτειάς της από τους δημοκρατικούς Γάλλους στα 1797 αναδιτάξε τις δυνάμεις της μεθορίου, οδηγώντας μάλιστα στη συνέχεια στη δημιουργία ενός «μεθοριακού κράτους» στα Επτάνησα (1800-1807).⁵²

47 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 393.

48 Ό.π., σ. 510-512, με βάση το σύγχρονο χρονικό του Ιωάννη Μάτεσι από τη Ζάκυνθο.

49 Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, σ. 21-37.

50 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 512-516.

51 Ό.π., σ. 522-525. Βλ. επίσης Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Φιλαδέλφεια 1991, σ. 290-292.

52 Βλ. Şakul, "Ottoman Attempts to Control the Adriatic Frontier in the Napoleonic Wars", σ. 253-270.

Το μεθοριακό φρούριο της Αγίας Μαύρας

Κατά τους πρώιμους νεώτερους χρόνους τα φρούρια αποτελούσαν το κέντρο της άμυνας των μεθοριών. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι οι εκστρατείες πλέον είχαν τη μορφή πολιορκιών φρουριών αντί εμπλοκών σε μάχη σε ανοιχτό έδαφος.⁵³ Τα φρούρια, εξάλλου, αποτελούσαν το κατεξοχήν στοιχείο στον τρόπο με τον οποίο περιέγραφαν και απεικόνιζαν τη μεθόριο κατά τους χρόνους αυτούς, αντί μιας νοητής γραμμής: στους πρώιμους νεώτερους χάρτες τα φρούρια απεικονίζονταν συχνά με «ρητορική» σκοπιμότητα, ως εμβλήματα κυριαρχίας.⁵⁴

Στη μεθόριο του Ιονίου Πελάγους το φρούριο της Αγίας Μαύρας αποτέλεσε κατά την περίοδο που εξετάζουμε την αιχμή της αμυντικής διάταξης των οθωμανικών δυνάμεων.⁵⁵ Μετά την κατάκτησή του στα 1479, το φρούριο, μαζί με «το νησί του», τη Λευκάδα, εντάχθηκε στο σαντζάκι του Κάρλελι ως ιδιαίτερη επαρχία (βιλαέτι).⁵⁶ Σύμφωνα με δύο οθωμανικούς λογαριασμούς εισπραξης του κεφαλικού φόρου για τα έτη 1488/89 και 1489/90, το σαντζάκι του Κάρλελι υποδιαιρούνταν στα βιλαέτια του Αγγελόκαστρου και της Αγίας Μαύρας, με ιδιαίτερη διοικητική ενότητα την Κεφαλονιά (βλ. στο παρόν τα τεκμήρια Α.1, Α.2). Ενώ σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο της φορολογικής απογραφής που διεξήχθη τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), το κάστρο της Αγίας Μαύρας αποτελούσε τον τόπο διαμονής του σαντζάκμπεη του Κάρλελι, διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων, ο οποίος είχε εντούτοις την επίσημη έδρα του στο Αγγελόκαστρο.⁵⁷ στο

53 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 29.

54 Palmira Brummett, "The Fortress: Defining and Mapping the Ottoman Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", στο Peacock (επιμ.), *The Frontiers of the Ottoman World*, σ. 31 και τα παραδείγματα που ακολουθούν στις επόμενες σελίδες: στις σ. 44-46 υπάρχει σχολιασμός του χάρτη της Αγίας Μαύρας του Vincenzo Coronelli.

55 Για μια προκαταρκτική προσέγγιση βλ. Ηλίας Κολοβός, «Το κάστρο της Αγίας Μαύρας κατά τον 16ο αιώνα μέσα από τις οθωμανικές πηγές», υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Ι' Πανιόνιου Συνεδρίου που έγινε στους Παξούς το Μάιο του 2010. Βλ. επίσης για μια πρόδρομη παρουσίαση των οθωμανικών πηγών που δημοσιεύονται και σχολιάζονται σε αυτό τον τόμο, του ίδιου, «Οθωμανικές πηγές για τη νεότερη ιστορία της Λευκάδας. Πρόδρομη παρουσίαση», *Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά ΙΕ' Συμποσίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Αθήνα 2011, σ. 23-48.

56 Τα βιλαέτια αποτελούσαν τις δημοσιονομικές ενότητες με βάση τις οποίες γινόταν η πληρωμή του κεφαλικού φόρου (*cizye vilayet*). Είχαν τα δικά τους όρια, συχνά ασύμπτωτα με τα όρια των καζάδων και των σαντζακιών: ενίοτε περιλάμβαναν τμήματα περισσότερων καζάδων ή και σαντζακιών ακόμα. Βλ. Kiel, «Remarks on the Administration of the Poll Tax (*Cizye*)», σ. 72. Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με τις μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες των τελευταίων οθωμανικών αιώνων που έφεραν το ίδιο όνομα.

57 Για το λόγο αυτό αναφέρεται στα 1539 ως «φλαμπουράριος Αγγελόκαστρου και Αγίας

φρούριο της Αγίας Μαύρας, εξάλλου, συγκεντρωνόταν, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, η μεγαλύτερη αριθμητικά δύναμη οθωμανικού πεζικού, πυροβολητών και ναυτών στο σαντζάκι του Κάρλελι.

Για τα κράτη των πρώιμων νεώτερων χρόνων, η κατασκευή νέων φρουρίων θεωρείται ότι ήταν εξαιρετικά πολυδάπανη και ελάχιστα κράτη είχαν την οικονομική δυνατότητα να χτίσουν περισσότερα από ένα ή δύο νέα φρούρια αξιοποιώντας τη νέα οχυρωματική αρχιτεκτονική που προσαρμόστηκε στην ανάπτυξη του πυροβολικού (*trace italienne*). Στην ουγγρική μεθόριο μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων, και οι δύο πλευρές προτιμούσαν να επισκευάζουν τις παλαιότερες οχυρώσεις, με ορισμένες προσθήκες, παρά να κατασκευάζουν νέα φρούρια.⁵⁸ Στην περίπτωση του φρουρίου της Αγίας Μαύρας στη μεθόριο του Ιονίου, οι Οθωμανοί παρέλαβαν την παλαιότερη οχύρωση,⁵⁹ για να προχωρήσουν σε ανανέωσή της στα χρόνια πριν και μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, όταν το φρούριο βρέθηκε στην πρώτη γραμμή του πολέμου και κινδύνεψε μάλιστα να καταληφθεί από τους Βενετούς στα 1572.

Μαύρας Βονδιτζου και Λευχάδος και περιοχής του δεσποτάτου» (Miklosich –Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τ. Γ', σ. 364-366) και αυτοτιτλοφορείται ο ίδιος τον Μάρτιο του 1615 ως φλαμπουράρης Αγγελόκαστρον και Αγίας Μαύρας, δηλώνοντας σαφώς ότι διέμενε στην Αγία Μαύρα. Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 398 και 395. Στα 1539, ο αξιωματούχος αυτός ήταν ο Χουσεϊνσάχ Μπέης, γιος του Μεχεμμέτ Μπέη, που καταγόταν «από των Καρούλων», την οικογένεια του Καρόλου Τόκκου δηλαδή. Βλ. Zachariadou, “Les Tocco”. Στον σαντζάκμπεη του Κάρλελι, σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), είχαν παραχωρηθεί ιδιαίτερες πρόσοδοι (χάσια) στον καζά της Αγίας Μαύρας. Σε αυτόν ανήκαν οι φορολογικές πρόσοδοι από το φρούριο της Αγίας Μαύρας (στις προσόδους περιλαμβάνονταν και οι φόροι των χριστιανών κατοίκων του βαροσιού, έξω από το φρούριο), από το φρούριο της Βόνιτσας (και εδώ, αντίστοιχα, εισέπραττε και τους φόρους των χριστιανών κατοίκων που έμεναν στην κωμόπολη έξω από το φρούριο), καθώς και από τα γειτονικά της χωριά, Άγιο Βασίλειο (σημ. Θύριο) και Τερσοβά (σημ. Σπαρτοχώρι). Είναι σαφές ότι οι πρόσοδοι αυτοί είχαν παραχωρηθεί στο στρατιωτικό διοικητή με μια αμυντική λογική, καθώς περιλάμβαναν τα δύο φρούρια του καζά. Στον ίδιο εξάλλου είχαν παραχωρηθεί και οι πρόσοδοι από την έδρα του σαντζακιού, το Αγγελόκαστρο.

58 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Λονδίνο 1999, σ. 111· Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 48.

59 Σύμφωνα με τον Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 329, το κάστρο της Αγίας Μαύρας χτίστηκε από τον Κάρολο Α' Τόκκο (1374-1429), στη θέση παλαιότερου μικρού επιτειχίσματος που είχε χτίσει γύρω στα 1300 ο Ιωάννης Ορσίνοι. Βλ. επίσης Νίκος Βαγενάς, *Το κάστρο της Αγίας Μαύρας, 1300-1977*, Αθήνα 2001. Την οικοδομική ιστορία της οχύρωσης μελετά σήμερα ο κ. Enrico A. Van Teijlingen, “The Fortress of Aya Mavra (Santa Maura) in Ottoman Times (1479-1684): A Preliminary Survey of its Building History”, στο *Art Turc/Turkish Art: 10e Congres International d'art Turc, Genève*, Γενεύη, Fondation Max van Berchem, 1999, σ. 718-724. Δυστυχώς δεν είχα πρόσβαση σε αυτή τη δημοσίευση.

Το πρόγραμμα επισκευών της οχύρωσης του φρουρίου τεκμηριώνεται μέσα από τα οθωμανικά διατάγματα της σειράς των «καταστίχων σημαντικών υποθέσεων» (*mühimme defterleri*),⁶⁰ που μεταφέρουν επίσης την περιρρέουσα ατμόσφαιρα επιφυλακής στη μεθόριο εκείνων των χρόνων.

Η αρχαιότερη μαρτυρία που εντοπίσαμε για τις επισκευαστικές εργασίες στο φρούριο της Αγίας Μαύρας περιέχεται σε σουλτανικό διάταγμα με ημερομηνία 6 Ρετζέπ 973/27 Ιανουαρίου 1566 (Β.6), που αναφέρει ότι «έχει θεωρηθεί σημαντικό και απαραίτητο να επισκευαστεί το φρούριο», γεγονός για το οποίο είχε σταλεί παλαιότερο φερμάνι. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η έναρξη των εργασιών επισκευής στο φρούριο είχε ήδη ξεκινήσει στα 1564, όταν κατασκευάστηκε και το υδραγωγείο που μετέφερε στο φρούριο νερό από τη Λευκάδα. Την κατασκευή του υδραγωγείου του φρουρίου της Αγίας Μαύρας χρονολογεί ένα σουλτανικό διάταγμα με ημερομηνία 15 Ρεμπιουλέβελ 972/21 Οκτωβρίου 1564 (Β.2), όπως έχει ήδη επισημάνει ο Σπύρος Ασδραχάς.⁶¹ Το έργο είχε ξεκινήσει με διάταγμα του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και είχε αμυντικό χαρακτήρα, όπως προκύπτει από την πηγή αυτή.⁶²

Το χαμένο σήμερα, αφού εγκαταλείφθηκε μετά το σεισμό του 1825, υδραγωγείο μετέφερε νερό στο φρούριο από την πηγή της Μεγάλης Βρύσης, διασχίζοντας στο τελευταίο χιλιόμετρο τη λιμνοθάλασσα πάνω σε τόξα, στα οποία είχε στρωθεί δρόμος για να ενώνει το φρούριο με το νησί της Λευκάδας.⁶³ Ο αρχιτέκτονας αυτού του «αξιοθέατου που αξίζει να το δει και να το θαυμάσει κανείς» σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπή (βλ. εδώ το τεκμήριο Δ), ήταν σύμφωνα με το διάταγμα του 1564 χριστιανός, ονόματι Κώστας, χωρίς περισσότερες πληροφορίες. Το νερό, αφού διέσχισε τη λιμνοθάλασσα, έφτανε σε ένα υδροζύγιο στο βαρόσι της Αγίας Μαύρας, δηλαδή στο συνοικισμό που είχε σχηματιστεί έξω από το φρούριο, στα δυτικά του, όπου υπήρ-

60 Τα κατάστιχα αυτά συγκεντρώνουν τις αποφάσεις του σουλτανικού συμβουλίου, του ντιβανιού, που εκδίδονταν μετά από διαβούλευση στο όνομα του σουλτάνου. Αφορούν μείζονα ζητήματα της οθωμανικής διακυβέρνησης. Οι αποφάσεις αποστέλλονταν στη συνέχεια στους επικεφαλής των περιφερειακών αρχών.

61 Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το υδραγωγείο της Αγίας Μαύρας (1564)», *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 301-312, αξιοποιώντας την παλαιότερη μετάφραση αυτού του διατάγματος στα σερβοκροατικά από τον Glisa Elezović, *Iz Carigradskih Turckih Arhiva Muhimme Deftero*, Βελιγράδι 1950, τμήμα II, σ. 67, αρ. εγγρ. 263. Βλ. και Παναγιώτης Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 465-471. Το τεκμήριο σχολιάζει και ο Machiel Kiel στο λήμμα «Levkas» στην *EF*², τ. V, σ. 726.

62 Η φροντίδα για την άμυνα της μεθορίου μέσω επισκευών ανήκε στην αρμοδιότητα του σουλτάνου και του συμβουλίου του, όπως φαίνεται και στην περίπτωση της ουγγρικής μεθορίου. Βλ. Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 50.

63 Το υδραγωγείο με απόληξη στο βαρόσι, στο *borgo*, απεικονίζεται σε βενετικό σχέδιο του 1684 που δημοσιεύει η Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Η 'τετρακωμία' της Λευκάδας. Σχόλιο σ' ένα σχέδιο του 1684», *Επετηρίδα Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Θ'* (2003), σ. 24 και 30.

χαν διακόσια σπίτια χριστιανών. Το σουλτανικό συμβούλιο, έχοντας προφανώς έναν αμυντικό σχεδιασμό για το έργο, είχε διατάξει την υδροδότηση αποκλειστικά του φρουρίου. Στην άλλη πλευρά της μεθορίου, στη βενετική Ζάκυνθο, ο Προνοητής Andrea di Priuli στα 1552 επεσήμαινε την ανάγκη κατασκευής δύο στερνών στο φρούριο για τις ανάγκες του πληθυσμού.⁶⁴

Από την αναφορά του αρχιτέκτονα Κώστα, που αναπαράγεται στο τεκμήριο αυτό, μαθαίνουμε ότι του ζητήθηκε να κατασκευαστεί και μια κρήνη στην αρχή της γέφυρας που ένωνε το φρούριο με το βαρόσι, όπου διέμεναν επίσης και μουσουλμάνοι σπαχήδες. Η πρόταση αυτή είχε και τη συναίνεση των κατοίκων του φρουρίου και φαίνεται ότι προχώρησε η υλοποίησή της. Προκύπτει ωστόσο ότι ο αρχιτέκτονας εναντιωνόταν στην πρόθεση του βοϊβόδα του καζά να κατασκευαστεί και μια δεύτερη κρήνη στο βαρόσι για τους χριστιανούς, με το επιχείρημα ότι η πρώτη υπερκάλυπτε τις ανάγκες των διακοσίων σπιτιών που βρίσκονταν εκεί. Παρά τις ενστάσεις του, η κρήνη φαίνεται ότι κατασκευάστηκε. Ενδεχομένως ο αρχιτέκτονας υπολόγιζε ότι με την κατασκευή της το νερό δεν θα επαρκούσε για τις ανάγκες του φρουρίου κατά τους θερινούς μήνες, γεγονός που θα επέσυρε ενδεχομένως συνέπειες σε βάρος του ως κατασκευαστή· για το λόγο αυτό προχώρησε στην αναφορά του. Το σουλτανικό συμβούλιο ζήτησε από τους καδήδες της Αγίας Μαύρας και του Αγγελόκαστρου να διενεργήσουν αυτοψία και να καταγράψουν επακριβώς τις ανάγκες του φρουρίου σε νερό και την ποσότητα που έφτανε εκεί τον Αύγουστο, αλλά και τις ανάγκες των ραγιάδων εκτός του φρουρίου, χωρίς να δίνει άδεια για την ανέγερση κρηνών (B.2). Σύμφωνα πάντως με την περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπί, στα 1670/71 (Δ) μέσα στο φρούριο υπήρχαν έξι κρήνες, που υδροδοτούνταν από το υδραγωγείο της Λευκάδας, «μέσα από τη θάλασσα». Μία από αυτές, η πολυτελέστερη, είχε χτιστεί από τον Αχμέτ Αγά στα 1617/18.

Η κατασκευή του υδραγωγείου, το καλοκαίρι του 1564, θα πρέπει να συνδεόταν άμεσα με την έναρξη επισκευαστικών εργασιών στο φρούριο της Αγίας Μαύρας, οι οποίες, όπως προκύπτει από το διάταγμα του Ιανουαρίου του 1566 που αναφέρθηκε παραπάνω (B.6) προς τον σαντζάκμπεη του Κάρλελι, τον καδή και τον φρούραρχο της Αγίας Μαύρας, διεξάγονταν με καταναγκαστική εργασία τόσο των ανδρών της φρουράς, όσο και των χριστιανών υπηκόων της γειτονικής υπαίθρου: «να τους βάλετε να κάψουν ασβέστη και να σπάσουν πέτρες, ό,τι χρειαστεί· να φροντίσετε ώστε να ολοκληρωθεί το έργο». Ένα άλλο σουλτανικό διάταγμα, με χρονολογία 11 Ραμαζάν 973/1 Απριλίου 1566 (B.10), μας πληροφορεί ότι σύμφωνα με αναφορά του καδή

64 Βλ. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου*, σ. 71-78. Βλ. στο ίδιο, *passim*, για τα ζητήματα που έθετε στη βενετική διοίκηση της Ζακύνθου η ανάπτυξη της πόλης σε σχέση με το φρούριο.

της Αγίας Μαύρας, ο αρχιτέκτονας που είχε αναλάβει την επισκευή του φρουρίου⁶⁵ (ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, αν και δεν έχουμε καμία αναφορά σε αυτό, ότι και ο αρχιτέκτονας των επισκευών στο φρούριο ήταν ο ίδιος χριστιανός Κώστας) είχε σταματήσει τις εργασίες για τέσσερις μήνες, στη διάρκεια δηλαδή του χειμώνα. Το σουλτανικό συμβούλιο διέταξε τον καδή να φροντίσει ώστε ο σαντζάκμπεης, πριν φύγει για την εκστρατεία, να διορίσει κάποιον ως επικεφαλής των επισκευών, οι οποίες έπρεπε να επισπευστούν, με παύση εν ανάγκη όσων ολιγωρούσαν: «στο ζήτημα αυτό καθυστέρηση και ολιγωρία δεν αρμόζουν».⁶⁶ Σύμφωνα με σουλτανικό διάταγμα προς τους καδήδες του σαντζακιού του Κάρλελι που χρονολογείται στις 3 Σεφάρ 978/6 Ιουλίου 1570) (B.13), οι εργασίες για την επισκευή του φρουρίου της Αγίας Μαύρας και του διαύλου του (*dere seddi*)⁶⁷ συνεχίζονταν ακόμα (ή είχε ξεκινήσει μια νέα φάση τους), σύμφωνα και με παλαιότερο διάταγμα. Από την πηγή αυτή μαθαίνουμε λεπτομερέστερα ότι οι ραγιάδες που επιστρατεύονταν από τους καζάδες του σαντζακιού εργαζόνταν εκ περιτροπής ανά έξι ημέρες στην κατασκευή του φρουρίου, με επιστάτες σε βάρδιες τους σπαχήδες του Κάρλελι που δεν συμμετείχαν στην εκστρατεία.

Στα 1571, όσο διαρκούσε η εκστρατεία των Οθωμανών για την κατάληψη της Κύπρου, η μεθόριος του Ιονίου αποτέλεσε το θέατρο της αντιπίθεσης των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης, που κορυφώθηκε με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, στις 7 Οκτωβρίου. Ενώ ο οθωμανικός στρατός και στόλος διεξήγε τις επιχειρήσεις στην Κύπρο, συνεχίζονταν εσπευσμένα οι εργασίες για την ενίσχυση της οχύρωσης του κάστρου της Αγίας Μαύρας. Σύμφωνα με σουλτανικό διάταγμα που φέρει ημερομηνία 11 Ζιλκαντέ 978/5 Απριλίου 1571 (B.17), ο σαντζάκμπεης των Ιωαννίνων ενημέρωνε το σουλτανικό συμβούλιο με γράμμα του ότι είχε ξεκινήσει η οικοδόμηση του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, επειδή όμως ο στόλος των απίστων συγκεντρωνόταν κοντά στην Κέρκυρα, έπρεπε να ληφθεί πρόνοια για την ενίσχυση της δυτικής

65 Στον κατάλογο των αξιωματούχων του φρουρίου της Αγίας Μαύρας που παραθέτει ο Εβλιγιά Τσελεμπή το 1670/71 (Δ) καταγράφεται και ένας αγάς των αρχιτεκτόνων (*mimar ağası*).

66 Με τη διενέργεια των επισκευαστικών εργασιών συνδέεται ενδεχομένως μια διαμαρτυρία που εντοπίζουμε σε διάταγμα με ημερομηνία 3 Ραμαζάν 973/24 Μαρτίου 1566 (B.7) σε βάρος του επόπτη των σουλτανικών μουκατάδων Μπαλή, ο οποίος «είχε χτίσει σπίτια με πέτρινη κατασκευή γειτονικά στο φρούριο, προκαλώντας με αυτό τον τρόπο μεγάλη ζημιά στην οχύρωση». Οι καταγγέλλοντες, ο καδής της Αγίας Μαύρας, ο φρούραρχος, ο αγάς των γουρεμπά (*gurebalari ağası*), ο επικεφαλής των πυροβολητών, καθώς και άλλοι άνδρες της φρουράς, ζητούσαν να γίνει έρευνα και να γκρεμιστούν τα σπίτια από τον προμαχώνα (*metris*). Ο Μπαλή αναφέρεται και σε άλλα έγγραφα καταγγελλόμενος για αυθαιρεσίες, βλ. παρακάτω (τεκμήρια B.8 και B.9 και στη συνέχεια της εισαγωγής).

67 Για τον δίαυλο βλ. Ελένη Δ. Γράψα, *Δίαυλος-Διώρυξ Λευκάδος 1688-1987*, Λευκάδα 2009.

πλευράς της οχύρωσης.⁶⁸ Για την επίτευξη των εργασιών, το σουλτανικό συμβούλιο διέταξε να αποσπαστούν είκοσι σπαχήδες από την οθωμανική αρμάδα που είχε σταλεί στο Ιόνιο για να αντιμετωπίσει εν τέλει το χριστιανικό στόλο στη Ναύπακτο, ώστε να ενισχύσουν τη φύλαξη του φρουρίου και τις εργασίες, καθώς οι σπαχήδες του Κάρλελι ήταν ολιγάριθμοι. Σύμφωνα με σχετική απόφαση του σουλτανικού συμβουλίου με ημερομηνία 16 Ζιλκαντέ 978/10 Απριλίου 1571 (B.18), οι αποσπασμένοι σπαχήδες όφειλαν να αναλάβουν ανάλογα με τις ανάγκες είτε τις επισκευές και τις επιδιορθώσεις των φρουρίων, είτε την προστασία και φύλαξη τους, «με προθυμία και γενναιότητα». Ιδιαίτερη μέριμνα όφειλαν να αναλάβουν οι σπαχήδες για τον εφοδιασμό της οικοδομής του φρουρίου με ξυλεία. Από την άλλη πλευρά της μεθορίου, στη βενετική Ζάκυνθο, οι αναφορές των Προνοητών δείχνουν ότι η επισκευή του φρουρίου της πόλης απασχολούσε συνεχώς τις αρχές στη διάρκεια του 16ου αιώνα, ιδιαίτερα στο β' μισό του ίδιου αιώνα, αλλά και κατά το 17ο.⁶⁹ Παρομοίως, στη βενετική Κεφαλονιά, όπου, εκτός από την επισκευή του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου, μετά το 1593 χτίστηκε ένα νέο φρούριο στην Άσο.⁷⁰ Οι επισκευαστικές εργασίες στο φρούριο της Αγίας Μαύρας αποδείχθηκαν πολύτιμες για την άμυνα της οθωμανικής μεθορίου. Λίγους μήνες μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου οι Βενετοί, πληροφορούμενοι την αποχώρηση του στόλου του Κιλίτς Αλή (ο οποίος, έχοντας διασωθεί στη Ναύπακτο, είχε καταφύγει στην Αγία Μαύρα),⁷¹ επιχείρησαν να καταλάβουν το φρούριο. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1572 αποβιβάστηκαν στα ανατολικά του κάστρου, επιχειρώντας να προλάβουν την ενίσχυσή του από τους ακαρνανικούς καζάδες του Κάρλελι. Διαπιστώνοντας όμως ότι το κάστρο βρισκόταν σε άριστη κατάσταση, προφανώς χάρη στις επισκευαστικές εργασίες, και ότι ερχόταν βοήθεια από το Κάρλελι, ο Βενετός στρατηγός εγκατέλειψε την επιχείρηση.⁷² Ένα οθωμανικό διάταγμα προς τον σαντζάκμπεη του Κάρλελι με χρονολογία 24 Σεβάλ 979/9 Μαρτίου 1572 (B.20) μας πληροφορεί για την οργισμένη αντίδραση του σουλτανικού συμβουλίου σε ό,τι αφορούσε αυτή την επιχείρηση που χρεωνόταν σε αδυναμία του στρατηγού. Σύμφωνα

68 Για την συλλογή πληροφοριών στρατηγικής στην οθωμανική πρωτεύουσα από τις επαρχίες βλ. Gábor Ágoston, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry", στο Virginia H. Aksan και Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Καίμπριτζ 2007, σ. 87-89.

69 Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπών της Ζακύνθου*, *passim*.

70 Τοικνάκης, *Οι εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Ζακύνθου*, xxxvii και *passim*.

71 Ο Κιλίτς (ή Ουλούτζ) Αλή Πασάς, ιταλικής καταγωγής εξισλαμισμένος πειρατής στο Αλγέρι, έγινε καπουντάν πασάς (αρχιναύαρχος) μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, καθώς κατόρθωσε να επαναφέρει στην Κωνσταντινούπολη μέρος του οθωμανικού στόλου· διατήρησε αυτή τη θέση μέχρι το θάνατό του, το 1587. Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The structure of power*, Χάμσαϊαρ 2002, σ. 300.

72 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 392.

φωνα εξάλλου με άλλη σουλτανική εντολή που φέρει την ίδια ημερομηνία (B.19), διατασσόταν εκ νέου ο αλάιμπεης του σαντζακιού του Κιοστεντίλ (*Köstendil*), στη δυτική Βουλγαρία, να μεταβεί για να ενισχύσει τις δυνάμεις των Οθωμανών στη Ναύπακτο και στην Αγία Μαύρα.

Μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, το σουλτανικό συμβούλιο διέταξε την εκ νέου έναρξη επισκευαστικών εργασιών σε όλα τα οθωμανικά φρούρια της μεθορίου του Ιονίου, καθώς το ενδεχόμενο της επίθεσης των χριστιανικών δυνάμεων κατά τους θερινούς μήνες του 1572 θεωρούνταν πολύ πιθανό. Σύμφωνα με σουλτανικό διάταγμα που χρονολογείται στις 18 Ζιλκαντέ 979/2 Απριλίου 1572 (B.21) είχε ήδη διαταχθεί η επισκευή των φρουρίων της Αγίας Μαύρας και του Νέου Πύργου (*Bergoz-ı Cedid*),⁷³ που υπαγόταν στη Ναύπακτο. Η χρηματοδότηση είχε οριστεί να γίνει από τα έσοδα των μουκατάδων από τα σαντζάκια των Ιωαννίνων, της Ναυπάκτου και του Κάρλελι, με ευθύνη του καδή των Ιωαννίνων και του επόπτη των μουκατάδων, οι οποίοι όμως δεν είχαν προχωρήσει σύμφωνα με τον καταγγέλλοντα καδή της Λάρισας (*Yenişehir*) στην είσπραξη των χρημάτων. Επιπλέον, ο καδής της Λάρισας, ο οποίος είχε ταξιδέψει επί τούτου στα Ιωάννινα, ανέφερε στο σουλτανικό συμβούλιο ότι ενώ ο αρχιτέκτονας του Νέου Πύργου είχε αφιχθεί επιτόπου, εκείνος της Αγίας Μαύρας δεν είχε φτάσει και δεν είχε ξεκινήσει την οικοδόμηση. Το σουλτανικό συμβούλιο διέταξε οι εργασίες στην Αγία Μαύρα να ξεκινήσουν άμεσα με τον αρχιτέκτονα που βρισκόταν εκεί, καθώς οι επισκευές ήταν «ζήτημα υψίστης σημασίας» και έπρεπε να γίνουν επειγόντως. Εφόσον ο επόπτης και οι εμίμηδες, οι αξιωματούχοι που είχαν αναλάβει την είσπραξη των προσόδων των μουκατάδων, αρνούνταν να δώσουν χρήματα, ο καδής της Λάρισας διατασσόταν να τους φυλακίσει και να προχωρήσει ο ίδιος στη συλλογή των χρημάτων. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ένα διάταγμα με ημερομηνία 8 Ζιλχιτζέ 979/21 Απριλίου 1572 (B.22), που ζητά αναλυτική πληροφόρηση για την πορεία των επισκευών από τον σαντζάκμπεη των Ιωαννίνων για το φρούριο της Πρέβεζας, από τον σαντζάκμπεη του Κάρλελι για το φρούριο της Αγίας Μαύρας και από τον σαντζάκμπεη της Ναυπάκτου για τα κάστρα του πορθμού (*Boğaz hisarları*), δηλαδή του Ρίου και του Αντιρίου στην είσοδο του Κορινθιακού Κόλπου.

Οι οθωμανικές πηγές σχετικά με την επισκευή του φρουρίου της Αγίας Μαύρας μεταξύ 1564-1572 επιβεβαιώνουν λοιπόν την υπόθεση του Νίκου Βαγενά, ο οποίος τοποθέτησε στα χρόνια αυτά μια μεγάλη ανακατασκευή, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή του κάστρου από πενταγωνικό σε επταγωνικό.⁷⁴

73 Πρόκειται ίσως για το φρούριο του Ρίου ή του Αντιρίου.

74 Βαγενάς, *Το κάστρο της Αγίας Μαύρας*, σ. 71, 75-88. Ο Βαγενάς στηρίχτηκε εν μέρει στη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί (1669), σύμφωνα με τον οποίο «με το που πέρασε το κάστρο στα χέρια του σουλτάνου Σελίμ του Δεύτερου, εκείνος έστειλε τον Κιλίτς Αλή Πασά με τον αυτοκρατορικό στόλο· ο Αλή Πασάς με τους γαζήδες του μέσα σε ένα χρόνο

Η μοναδική αναλυτική μαρτυρία που διαθέτουμε για τον εξοπλισμό του φρουρίου της Αγίας Μαύρας προέρχεται από το κατάστιχο της απογραφής που διεξήχθη κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3). Συνολικά το φρούριο διέθετε τότε 59 κανόνια διαφόρων μεγεθών,⁷⁵ αριθμό που μπορούμε να θεωρήσουμε σχετικά υψηλό, αν τον συγκρίνουμε για παράδειγμα με τον αριθμό των 102 κανονιών που καταστιχώθηκαν στο Βελιγράδι στα 1690.⁷⁶ Στο φρούριο της Βόνιτσας, με βάση την ίδια απογραφή των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν υπήρχαν 22 κανόνια, από τα οποία τα μισά ήταν κατεστραμμένα. Τα περισσότερα κανόνια στην Αγία Μαύρα φαίνεται πως ήταν μικρού μεγέθους, ενώ υπήρχαν και λίγα μεσαίου και μεγαλύτερου μεγέθους.⁷⁷

Η πυρίτιδα που ήταν αποθηκευμένη στο φρούριο της Αγίας Μαύρας ανερχόταν σε 20 καντάρια, περίπου έναν τόνο δηλαδή· πέντε επιπλέον καντάρια πυρίτιδας καταστιχώθηκαν ειδικά για τα κανόνια (*top otı*), μαζί με ένα καντάρι λάδι (*revgan-ı top*). Στην ουγγρική μεθόριο του επόμενου αιώνα, τα οθωμανικά φρούρια είχαν πολύ μεγαλύτερο εφοδιασμό σε πυρίτιδα, ξεκινώντας από 300 καντάρια στο Εγρί (σημ. Eger) μέχρι πάνω από 2.000 καντάρια στο Αντάκαλε.⁷⁸ Ο κατάλογος των εφοδίων για το φρούριο της Αγίας Μαύρας δεν περιλαμβάνει τουφέκια, που καταστιχώθηκαν όμως στη Βόνιτσα (15 στον αριθμό, μαζί με 3.000 σφαίρες και 72 σιδερένιες), όπου είχαν αποθηκευτεί επίσης 31 κράνη, 20 τόξα, 40 χορδές, και 2.120 βέλη. Στην Αγία Μαύρα πάντως καταστιχώθηκαν 90 καντάρια, σχεδόν 5 τόνοι σιδήρου, και 25 καντάρια μολυβιού, πάνω

έγτισε ένα ακόμα κάστρο έξω από την Αγία Μαύρα, ισχυρό σαν να ήταν το Τείχος του Κακαχά. Το παλιό κάστρο έμεινε ως εσωτερικός περίβολος» (βλ. τεκμήριο Δ). Ο Εβλιγιά σε αυτό το χωρίο ενδεχομένως περιγράφει την επέκταση του παλαιότερου κάστρου ως ανέγερση νέου, στα χρόνια πάντως του Σελίμ Β' (1566-1574).

75 Στην αναφορά του Στάθη Μαρίνου (1623) αναφέρονται μόλις 35 κανόνια στο φρούριο. Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 487. Ο ίδιος, σ. 512, χωρίς παραπομπή, αναφέρει ότι οι Οθωμανοί είχαν επισκευάσει το φρούριο λίγο πριν από την κατάληψή του από τους Βενετούς στα 1684 εξοπλίζοντάς το με 126 κανόνια. Παραθέτει τον Locatelli, *Raconto historico della Veneta Guerra in Levante diretta dal valore del serenissimo principe Francesco Morosini...*, Κολωνία 1691, σ. 48 και εξής, σύμφωνα με τον οποίο το φρούριο είχε 50 μεγάλα κανόνια και 40 μικρότερα. Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ), που ενίοτε υπερβάλλει στους αριθμούς που παραθέτει, το 1670/71 το φρούριο είχε 196 μεγάλα και μικρά κανόνια.

76 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 56 και 57 για έναν περίπου ίδιο αριθμό κανονιών στο Αντάκαλε του Δούναβη στα μέσα του 18ου αιώνα.

77 Βλ. αναλυτικά Α.3 και τις σχετικές σημειώσεις. Βλ. γενικότερα για το πυροβολικό των Οθωμανών, Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 2005.

78 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 56.

από ένας τόνος δηλαδή, αλλά και 2 καντάρια ατσάλι· το μολύβι γνωρίζουμε ότι ενίοτε μοιραζόταν στους στρατιώτες για να φτιάξουν τις δικές τους σφαίρες.⁷⁹

Πέρα από τα πολεμικά εφόδια, η συντήρηση ενός φρουρίου απαιτούσε αποθέματα σε εργαλεία και άλλα υλικά: στην Αγία Μαύρα της τρίτης δεκαετίας του 16ου αιώνα καταστίχώθηκαν 5 καντάρια καρφιά. Στο φρούριο της Αγίας Μαύρας, εξάλλου, είχαν τότε τοποθετηθεί 5 χριστιανοί σιδηρουργοί, οι οποίοι για την υπηρεσία που πρόσφεραν απαλλάσσονταν από διάφορους φόρους, μεταξύ των οποίων τον κεφαλικό και τη σπέντζα. Νωρίτερα, στα 1501, μετά από αίτημα του φρούραρχου της Αγίας Μαύρας και του σαντζάκμπεη του Κάρλελι, είχαν διοριστεί στο φρούριο τρεις χριστιανοί ως χτίστες και δύο ως λιθοξόοι, οι οποίοι απαλλάσσονταν για την υπηρεσία τους αυτή από τους έκτακτους φόρους.⁸⁰ Τέλος, στο κατάστιχο της τρίτης δεκαετίας του 16ου αιώνα αναφέρονται 20 αξίνες και 20 κασμάδες, εργαλεία απαραίτητα για εκσκαφές στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του φρουρίου, καθώς και 20 δαυλοί για το φωτισμό.

Σύμφωνα με την ίδια πηγή, τρεις χριστιανοί παρέδιδαν κάθε χρόνο από ένα φόρτωμα κεχρί ως ζωοτροφή στο φρούριο, με αντάλλαγμα την απαλλαγή τους από τη σπέντζα, τη δεκάτη των γεννημάτων (*ösr-i hububat*) και τα εθιμικά τέλη (*tekâlif-i örfiyye*). Επίσης από το κατάστιχο του 1641/42 (Α.10) πληροφορούμαστε ότι οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού Κατούνα Γκιώνη Μπούα (το οποίο ταυτίζουμε με τη σημερινή Κατούνα) είχαν πετύχει τότε φορολογικές ελαφρύνσεις από τον κεφαλικό φόρο παρασκευάζοντας μπαρούτη για το κάστρο.⁸¹

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί περιέγραψε στα 1670/71 (Δ) το φρούριο της Αγίας Μαύρας ως ένα «κάστρο σαν το τείχος του Αλεξάνδρου, ένα πενταγωνικό φρούριο άξιο για πόλεμο, από λαξευτές πέτρες· ένα κάστρο ισχυρό, με γερό τείχος και προκυμαία σαν του Σεντάντ, από τούβλα και ασβεστοκονίαμα, που μοιάζει με το τείχος του Καχκαχά». Ο Εβλιγιά περιέγραψε επίσης τα 200 σπίτια του φρουρίου, που χρονολογούνταν «στον καιρό των απίστων» αλλά βρίσκονταν σε πολύ καλή κατάσταση, ως μικρά, πέτρινα, κεραμοσκεπή, χωρίς αυλές και κήπους, αλλά, με μια δόση αφηγηματικής υπερβολής, με πέντε-έξι ορόφους το καθένα. Φαίνεται ότι συνωστιζόνταν μέσα στα

79 Ό.π., σ. 58.

80 Βλ. Şahin –Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihi Ahkâm Defteri*, αρ. 231. Οι χτίστες ήταν ο Πάυλος Νικολού Πούλος, Νικόλας Καντιώτης, Γαλιάτζος Μανωλίτσας και Πάκουμος Λεοντής και οι λιθοξόοι ο Δημήτρης Γιώργου Πούλος και ο Αντρέας Γιώργου Πούλος.

81 Για τη μπαρούτη στην Πελοπόννησο βλ. Ιωάννης Χ. Αλεξανδρόπουλος, «Φοροαπαλλαγές και διάδοση κατασκευής της μπαρούτης στην Πελοπόννησο το 16ο αιώνα (ο καζάς της Καρύταινας και η περίπτωση της Δημητσάνας)», *Πρακτικά Πέμπτου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Αργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, τ. Δ', Αθήνα 1998, σ. 195-234.

τείχη, καθώς τα σοκάκια του φρουρίου ήταν στενά και σκοτεινά, με καθαρό όμως πλακόστρωτο από λευκή πέτρα. Ήταν τα σπίτια των ανδρών της φρουράς, που βρίσκονταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα στο μεθοριακό φρούριο: όσα σπίτια έβλεπαν στους δημόσιους δρόμους είχαν σύμφωνα με τον Εβλιγιά πολεμιστές, «ώστε σε περίπτωση πολιορκίας να μπορούν να ρίχνουν τουφεκίες στον εχθρό από κάθε σπίτι»· πολλά διέθεταν εξάλλου πυριτιδαποθήκες.

Ο Εβλιγιά διακρίνει τρεις συνοικίες μέσα στο φρούριο της Αγίας Μαύρας: τη συνοικία του εσωτερικού κάστρου (*iç kal'a mahallesı*), που αποτελούσε σύμφωνα με τον ίδιο το παλαιότερο κάστρο πριν από την επέκταση των χρόνων του Σελίμ Β', τη συνοικία του Πασά (*Paşa mahallesı*) και τη συνοικία του Σουλτάνου (*Hünkâr mahallesı*), η οποία προφανώς πήρε το όνομά της από το σουλτανικό τζαμί (*Hünkâr câmi'i*), για το οποίο αναφέρει ότι ήταν προηγούμενης εκκλησία. Σύμφωνα με τον Πάνο Γ. Ροντογιάννη,⁸² η παλαιά εκκλησία που αναφέρει ο Εβλιγιά ήταν ο καθολικός ναός της Αγίας Μαύρας, ιδρυμένος από τους Ανδεγαυούς. Εντούτοις, ο Εβλιγιά αναφέρει ότι στο εσωτερικό κάστρο υπήρχε ένα άλλο τζαμί, ενώ το παλαιότερο τζαμί βρισκόταν μέσα στην αγορά. Υπήρχαν και άλλα δύο τζαμιά, που δεν κατονομάζονται, συνολικά δηλαδή πέντε μέσα στο φρούριο.⁸³ Επιπλέον, ο Εβλιγιά αναφέρει ότι μέσα στο φρούριο υπήρχαν στα χρόνια του επτά μικρότεροι οίκοι προσευχής, ένας από τους οποίους είχε χτιστεί από ξύλο, στην περιοχή της Λότζιας, καθώς και ένας τεκές δερβίσηδων. Στο κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3) αναφέρεται ένας ιμάμης, που προφανώς αντιστοιχούσε σε ένα τζαμί μέσα στο φρούριο. Υπέρ του τζαμιού του φρουρίου είχε ιδρυθεί σύμφωνα με την ίδια πηγή και ένα βακουφί, ισλαμικό ευαγές ίδρυμα, που καταχωρίστηκε στο ίδιο κατάστιχο, από τον Μεχμέτ Μπέη γιο του Ισά Μπέη του [;] Εβρενός.⁸⁴ Ο διαχειριστής του βακουφιού Βαγιαζήτ γιος Τουρμπεγκί παρέδιδε ετησίως στο τζαμί μια ποσότητα ελαιόλαδου, αντί δεκάτης, προφανώς για τον φωτισμό του. Τέλος, στα χρόνια του Εβλιγιά Τσελεμπί υπήρχαν μέσα στο φρούριο της Αγίας Μαύρας δύο σχολεία για παιδιά (*mekteb-i sibyan*) και ένα ιεροδιδασκαλείο (*medrese*), ένα «ακάθαρτο και βρώμικο» λουτρό και ένα μικρό χάνι, που δεν είχε όμως καταστήματα.

82 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 365-373.

83 Στο βενετικό σχέδιο του 1684 που δημοσίευσε η Λιάτα, «Η 'τετρακωμία' της Λευκάδας», σ. 25, 30, απεικονίζονται δύο τζαμιά στο κάστρο και ένα στο *borgo* (το οθωμανικό βαρόσι). Δυο από τους μιναρέδες των τζαμιών της Αγίας Μαύρας έπεσαν στο σεισμό του 1613, αλλά ξαναχτίστηκαν. Βλ. Π. Γ. Ροντογιάννης, «Σεισμολόγιο Λευκάδος (1469-1971)», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Η'* (1995), σ. 156.

84 Βλ. σχετική υποσημ. στο Α.3.

Η φρουρά της οθωμανικής μεθορίου

Η παλαιότερη μαρτυρία που διαθέτουμε για το μέγεθος της οθωμανικής φρουράς της Αγίας Μαύρας χρονολογείται στα 1502, όταν οι Βενετοί κατέλαβαν το φρούριο, το οποίο αναφέρεται ότι υπεράσπιζε φρουρά 500 ανδρών.⁸⁵ Τρεις δεκαετίες αργότερα, σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή που διεξήχθη κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), η συνολική δύναμη της φρουράς της Αγίας Μαύρας που καταστικώθηκε έφθανε συνολικά τους 274 άνδρες, χωρίς να υπολογίζουμε τους σπαχήδες (άνδρες του ιππικού), τον αριθμό των οποίων αγνοούμε. Όταν στα 1572 οι Βενετοί επιχείρησαν χωρίς επιτυχία να καταλάβουν το φρούριο της Αγίας Μαύρας, μαρτυρείται ότι το υπερασπίστηκαν επιτυχώς 300 άνδρες, αριθμός που επιβεβαιώνει την καταστικώση των χρόνων του Σουλεϊμάν και επιβεβαιώνεται επίσης από την επόμενη μαρτυρία.⁸⁶ Σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο μισθοδοσίας της φρουράς του κάστρου της Αγίας Μαύρας των ετών 1581-1590 (Α.5), η δύναμη της φρουράς κυμαινόταν μεταξύ 261-299 ανδρών. Ένα παρόμοιο κατάστιχο των ετών 1610-1623 (Α.7) δείχνει ότι η δύναμη αυτή παρέμενε αμετάβλητη (270-277 άνδρες). Το 1684, όταν οι Βενετοί κατέλαβαν την Αγία Μαύρα, η φρουρά που εξαναγκάστηκε σε παράδοση, για να μεταφερθεί στη συνέχεια στην Πρέβεζα, είχε δύναμη 500 ανδρών, έχοντας πιθανώς ενισχυθεί ενόψει της πολιορκίας, όπως ενδεχομένως συνέβαινε και στα 1501.⁸⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι η δύναμη της οθωμανικής φρουράς της Αγίας Μαύρας ανερχόταν σε καιρό ειρήνης στους 300 άνδρες.

Στο φρούριο της Αγίας Μαύρας συγκεντρωνόταν η μεγαλύτερη δύναμη πεζικού, πυροβολητών και ναυτικού στο σαντζάκι του Κάρλελι. Στο γειτονικό φρούριο της Βόνιτσας, που έλεγχε την είσοδο στον Αμβρακικό Κόλπο, στάθμευαν σύμφωνα με την ίδια απογραφή των πρώτων χρόνων της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν (Α.3) μόλις 25 άνδρες της φρουράς,⁸⁸ οι οποίοι επικουρούνταν στη φρούρηση από τους σπαχήδες της περιοχής. Αντίστοιχα, στο Αγγελόκαστρο, την έδρα του σαντζακιού του

85 Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. ΙΙ, σ. 523· Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 383· Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, σ. 6.

86 Βλ. παραπάνω, σ. 11.

87 Τον αριθμό δίνει ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 512, χωρίς παραπομπή. Παραθέτει όμως τον Locatelli, *Raconto storico della Veneta Guerra in Levante diretta dal valore del serenissimo principe Francesco Morosini...*, Κολωνία 1691, σ. 48 και εξής, σύμφωνα με τον οποίο τη φρουρά του κάστρου αποτελούσαν 900 στρατιώτες από τη Ναύπακτο, το Μαργαρίτι, την Πελοπόννησο και τη Λευκάδα, με επικεφαλής τον Ντερβίς Αγά. Μέσα στο κάστρο βρίσκονταν και 300 Έλληνες ικανοί να φέρουν όπλα. Το φρούριο είχε 50 μεγάλα κανόνια και 40 μικρότερα.

88 Επιπλέον, στο κατάστιχο καταγράφονται 2 πυροβολητές. Επικεφαλής όλης της φρουράς ήταν ο φρούραρχος, μαζί με τον κεχαγιά. Επίσης στη φρουρά ανήκε και ένας μιάμης. Στα 1670/71, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ), η φρουρά της Βόνιτσας αριθμούσε 60

Κάρλελι, η φρουρά είχε δύναμη 25 ανδρών με επικεφαλής ένα φρούραρχο, μαζί με τον τοποτηρητή του, ενώ υπήρχε και ένας ιμάμης. Στον καζά του Αγγελόκαστρου υπήρχαν 123 σπαχήδες με τους ένοπλους ακολούθους τους (*cebelü*), καθώς και τέσσερις ζαΐμηδες. Στην ενδοχώρα της Ακαρνανίας οι σπαχήδες αποτελούσαν βεβαίως την κύρια στρατιωτική δύναμη, σε αντίθεση με τη φρουρά της Αγίας Μαύρας, που, όπως θα δούμε, αποτελούνταν κυρίως από καστροφύλακες, πυροβολητές και ναύτες.⁸⁹

Στο επίσης γειτονικό φρούριο της Πρέβεζας, που ανήκε στο σαντζάκι των Ιωαννίνων, η δύναμη της φρουράς σύμφωνα με την ίδια απογραφή των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν, ανερχόταν σε 51 άνδρες, με επικεφαλής το φρούραρχο με τον τοποτηρητή του, καθώς και έναν ιμάμη.⁹⁰ Δύναμη αντίστοιχη με αυτή του φρουρίου της Αγίας Μαύρας συναντάμε αυτά τα χρόνια στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή του Ιονίου μόνο στα φρούρια του Αυλώνα και της Κάνινας, στα οποία στάθμευαν μαζί 135 καστροφύλακες και 107 καπετάνιοι και αζάπηδες, συνολικά, μαζί με τους επικεφαλής τους, 265 άνδρες.⁹¹ Νοτιότερα, στο φρούριο της Παλαιάς Πάτρας, καταστιχώθηκαν μόλις 84 άνδρες.⁹² Τη δύναμη της φρουράς της Αγίας Μαύρας υπερέβαιναν κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή μόνο οι οθωμανικές φρουρές της Μεθώνης, του Ναβαρίνου και της Κορώνης: στη Μεθώνη στάθμευαν 308 καστροφύλακες και 16 πυροβολητές,⁹³ στα δύο φρούρια

άνδρες με επικεφαλής το φρούραρχο. Ο Εβλιγιά αναφέρει ότι στο φρούριο υπήρχε ένα μικρό τζαμί που έφερε το όνομα του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β'.

89 Machiel Kiel, «Population and Settlement of the Sandjak of Karli-Ili – Aetolia/Akarnania – During the Turkokratia», *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά, τ. Β', Αγρίνιο 2004, σ. 708.

90 367 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520/937-1530)*, τ. IV <Tırkıbasım>, Yanya, İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livaları ile Dukakin Vilâyeti, Άγκυρα 2008, σ. 301. Σύμφωνα με συνοπτικό φορολογικό κατάστιχο του έτους 1583, στην Πρέβεζα στάθμευαν 75 καστροφύλακες (*müstahfizan*), με επικεφαλής έναν φρούραρχο και τον κεχαγιά του. Melek Delilbaşı, “History of Preveza in the XVIIth Century According to the Ottoman Taxation Registers”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 2 (1991), σ. 56.

91 Επικεφαλής ήταν οι δύο φρούραρχοι της Αυλώνας και των Κανίνων και οι δύο τοποτηρητές τους, ενώ καταγράφονται επίσης δύο ιεροκήρυκες, δύο ιμάμηδες, δύο μουεζίνηδες, 13 σερ-μπολούκ, 5 πυροβολητές και δύο θυρωροί (*bevnav*). Βλ. 367 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520/937-1530)*, τ. III <Dizin>, Yanya, İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livaları ile Dukakin Vilâyeti, σ. 35.

92 Με επικεφαλής έναν φρούραρχο, τον τοποτηρητή του, δύο ιμάμηδες, μουεζίνη, ιεροκήρυκα, και έναν σερ-μπολούκ. Βλ. 367 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530)*, τ. I, σ. 33.

93 Με επικεφαλής έναν φρούραρχο, δύο τοποτηρητές και έναν ιμάμη.

του Ναβαρίνου 326 καστροφύλακες, 16 πυροβολητές και 295 αζάπηδες,⁹⁴ ενώ στην Κορώνη 213 καστροφύλακες, 149 αζάπηδες και 10 πυροβολητές.⁹⁵

Το φρούριο της Αγίας Μαύρας, συνεπώς, βρισκόταν στο κέντρο της οθωμανικής άμυνας στο Ιόνιο Πέλαγος, που είχε στο βορειότερο άκρο της το φρούριο του Αulώνα, και στο νοτιότερο τα φρούρια της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Σε όλα αυτά τα φρούρια, παρατηρούμε ότι, όπως και στην Αγία Μαύρα, η φρουρά αποτελούνταν από δύο βασικές μονάδες: τους άνδρες του φρουρίου (*müstahfizan*), οι οποίοι συντηρούνταν στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή με τιμάρια, και τους αζάπηδες (*azeban*), οι οποίοι λάμβαναν μισθό.⁹⁶

Οι άνδρες του φρουρίου (*müstahfizan-ı kal'a*)⁹⁷ υπηρετούσαν υπό το φρούραρχο (*dizdar*), ο οποίος επικουρούνταν από έναν τοποτηρητή (*kethüda*). Ήταν υπεύθυνοι για το φρούριο και την άμυνά του, διενεργώντας επισκευαστική εργασία εφόσον χρειαζόταν και δεν απομακρύνονταν από τη βάση τους στη διάρκεια των εκστρατειών. Με αυτούς συνεργάζονταν οι πυροβολητές (*torçıyan*), οι οποίοι εξάλλου υπηρετούσαν υπό τον ίδιο φρούραρχο.⁹⁸

Στο φρούριο της Αγίας Μαύρας, καταστιχώθηκαν στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή 111 «άνδρες του φρουρίου» (*merdan-ı kal'a*), 9 πυροβολητές και ένας οπλοουργός (*cebeci*), υπό το φρούραρχο και τον τοποτηρητή του. Στη φρουρά ανήκε σύμφωνα με το κατάστιχο και ένας ιμάμης, που τελούσε την προσευχή στο τζαμί του φρουρίου.⁹⁹ Όλοι συντηρούνταν τότε με τιμάρια, με υπολογιζόμενη πρόσοδο συνολικά από τη φορολογία των περισσότερων χωριών της

94 Με επικεφαλής δύο φρούραρχους, δύο τοποτηρητές, δύο ιμάμηδες και έναν ιεροκήρυκα, καθώς και δύο αγάδες των αζάπηδων.

95 Με επικεφαλής έναν φρούραρχο, τον τοποτηρητή του, και έναν αγά των αζάπηδων. Βλ. 367 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcâmâl Defterleri* (920-937/1514-1530), τ. I, σ. 33-34.

96 Οι H.A.R. Gibb και H. Bowen, *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση*, τ. Α': Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Η. Κολοβός, Αθήνα 2005, σ. 375-376 αναφέρουν, με βάση μεταγενέστερες πηγές, τους φρουρούς στα μεθοριακά φρούρια ως *serhadd kulları*. Αυτοί στρατολογούνταν επιτόπου και πληρώνονταν από τοπικές προσόδους. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν οι μονάδες του πεζικού *azeb*, *seğmen* και *müsellem* και οι μονάδες του ιππικού *gönüllü*, *beşli* και *deli*.

97 Σύμφωνα με τον Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 86-89, οι *müstahfizan* (που αποδίδουμε ως «καστροφύλακες») ταυτίζονται με τους αναφερόμενους από τον Marsigli και άλλους ως *hisarlı* ή *hisar eri* («άνδρες του φρουρίου»). Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι αναφέρονται στα κατάστιχα ενίοτε και ως *merdan-ı kal'a* («άνδρες του φρουρίου»). Ο Stein θεωρεί επίσης ότι ταυτίζονται με τους αναφερόμενους από τον Uzunçarşılı ως *yerli kulu* και *yerli yeniçeri*.

98 Πρβλ. Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 87. Για τους πυροβολητές ειδικά βλ. σ. 79-81.

99 Για τους θρησκευτικούς αξιωματούχους που υπηρετούσαν στις φρουρές της Ουγγαρίας ό.π., σ. 99-102.

Λευκάδας 174.824 άσπρα (σχεδόν 3.000 χρυσά βενετικά δουκάτα).¹⁰⁰ Τα τιμάρια ήταν συλλογικά: το γνωρίζουμε αυτό από ένα οθωμανικό ιεροδικαστικό έγγραφο του έτους 1499 (Γ.3), σύμφωνα με το οποίο τρεις τιμαριούχοι του χωριού Σφακιώτες, οι Ιλιάς γιος Αμπντουλάχ, Κασίμ γιος Αμπντουλάχ και Ουμούρ γιος Σαρουτζά, παραχώρησαν με τίτλο (*tapu*), για λογαριασμό των ίδιων και ως πληρεξούσιοι των συντρόφων τους, σε δύο χριστιανούς αγρότες του χωριού ένα χωράφι που είχε εγκαταλείψει ένας άλλος χριστιανός περνώντας στη βενετική επικράτεια. Είναι βέβαια προφανές ότι ο φρούραρχος και ο υπασπιστής του θα είχαν τα μεγαλύτερα τιμάρια, ξεχωριστά μάλλον, αν και δεν έχουμε καμία τέτοια πληροφορία για την Αγία Μαύρα. Αυτό συνέβαινε για παράδειγμα στο φρούριο Λίββα της Ουγγαρίας, όπου ο φρούραρχος είχε τιμαριωτικό εισόδημα ύψους 10.629 άσπρων και ο υπασπιστής του 4.000 άσπρων· οι άνδρες της μονάδας τους είχαν τιμάρια αξίας 1.700-1.800 άσπρων.¹⁰¹ Αν διαιρέσουμε τη συνολική τιμαριωτική πρόσοδο των καστροφυλάκων της Αγίας Μαύρας με τον αριθμό τους, χωρίς να υπολογίζουμε υψηλότερο εισόδημα για τους επικεφαλής, καταλήγουμε σε ένα λίγο μικρότερο ποσό, περίπου 1.400 άσπρα (σχεδόν 25 χρυσά δουκάτα) ανά άνδρα.

Συνολικά, στην οθωμανική επαρχία της Ρούμελης των χρόνων του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή καταστιχώθηκαν 6.620 καστροφύλακες με τιμάρια, έναντι 10.688 τιμαριούχων σαχηδών.¹⁰² Παρά τη μεγάλη σημασία τους αριθμητικά, από τη βιβλιογραφία δεν είναι σαφής η προέλευση των καστροφυλάκων, πώς δηλαδή στρατολογούνταν. Δε θεωρείται πιθανό ότι προέρχονταν από το παιδομάζωμα (*devşirme*) ή γενικότερα από τους «υπηρέτες της Πύλης» (*kapıkulu*). Οι πυροβολητές, από την άλλη πλευρά, όπως και οι οπλουργοί, θεωρείται ότι ανήκαν στους «υπηρέτες της Πύλης».¹⁰³ Αποτελεί ερώτημα επίσης, αν οι πυροβολητές και ο οπλουργός του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, που συντηρούνταν με τιμάρια, προέρχονταν από το συγκεκριμένο σώμα. Ως καστροφύλακες, συνολικά, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι διέμεναν μόνιμα στα φρούρια και πιθανώς κληροδοτούσαν τις θέσεις και τα τιμάρια τους στους γιους τους.

Η άλλη μεγάλη μονάδα που συναντάμε στην Αγία Μαύρα και στα άλλα φρούρια της θαλάσσιας περιοχής του Ιονίου που αναφέρθηκαν παραπάνω ήταν οι αζάπηδες

100 Για τις αντιστοιχίες με το σταθερό χρυσό βενετικό δουκάτο χρησιμοποιούμε τους πίνακες στο Şevket Pamuk, "Το χρήμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1326-1914", στο Halil Inalcik και Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, Αθήνα 2011, σ. 601-643.

101 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 88. Με τιμάρια συντηρούνταν και οι πυροβολητές του ίδιου φρουρίου, όπως και στην Αγία Μαύρα (στο ίδιο, σ. 80).

102 Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, σ. 38.

103 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 79, 82.

(*azeban*). Οι αζάπηδες αποτελούσαν στο οθωμανικό ναυτικό τα πληρώματα των γαλερών. Οι πηγές δεν διευκρινίζουν επακριβώς τα καθήκοντά τους κατά το 16ο αιώνα. Ορισμένοι χρονικογράφοι του 17ου αιώνα τους αναφέρουν ως πηδαλιούχους, στα πανιά και ως επιβλέποντες των κωπηλατών.¹⁰⁴ Στους ναυστάθμους της Καλλίπολης και του Γαλατά, που έχει μελετήσει ο Colin Imber, ήταν οργανωμένοι σε λόχους (*bö-lük*) με επικεφαλής τους καπετάνιους τους, πιθανώς ανά πλοίο. Ο ίδιος αναφέρει ότι στρατολογούνταν στις επαρχίες από ανύπανδρους νεαρούς άνδρες (*azab* σημαίνει άγαμος στα αραβικά). Οι κατάλογοι που έχουν μελετηθεί δείχνουν ότι οι περισσότεροι αζάπηδες ήταν γεννημένοι μουσουλμάνοι, αν και υπήρχαν ορισμένοι χριστιανοί στην Καλλίπολη στα 1518 και αρκετοί εξισλαμισμένοι στον ίδιο ναύσταθμο στα 1571. Φαίνεται ότι έφεραν όπλα και συμμετείχαν και στη μάχη.¹⁰⁵

Αζάπηδες αναφέρονται εντούτοις και στο οθωμανικό πεζικό. Σύμφωνα πάλι με τον Colin Imber, οι αζάπηδες του πεζικού και του ναυτικού στρατολογούνταν στις επαρχίες από ανύπανδρους νεαρούς άνδρες, όπως προέβλεπε ο κανονισμός του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄ του έτους 1499. Στη διάρκεια της εκστρατείας τη συντήρησή τους αναλάμβαναν οι περιοχές προέλευσής τους.¹⁰⁶ Είναι προφανές ότι οι άνδρες αυτοί δεν αποτελούσαν τμήμα του τακτικού στρατού, στρατολογούμενοι ανάλογα με τις ανάγκες των εκστρατειών. Συνεπώς θα πρέπει να τους διακρίνουμε από τους αζάπηδες που συναντάμε στα φρούρια της Ουγγαρίας το 16ο και το 17ο αιώνα (*kale azablari*). Ο Mark Stein επισημαίνει ότι οι τελευταίοι ενίοτε αποτελούσαν και τα πληρώματα των στολίσκων του Δούναβη.¹⁰⁷

Είναι προφανές ότι και στην περίπτωση των φρουριών του Ιονίου οι αζάπηδες αποτελούσαν τα πληρώματα των γαλερών, επικουρώντας στην άμυνα την κυρίως φρουρά των καστροφυλάκων. Αυτό είναι σαφές στην περίπτωση του φρουρίου του Αυλώνα, όπου αναφέρονται σαφώς, μαζί με τους καπετάνιους τους, ως αζάπηδες των πλοίων (*cemaat-i ruesa ve azeban-i keştiha-i kala-i Avlonya*).¹⁰⁸ Μαζί με τους καπε-

104 Οι κωπηλάτες προέρχονταν κατά κύριο λόγο από ετήσιως στρατολογούμενους στις επαρχίες (στα 1551 ένας ανά 23 φορολογικά νοικοκυριά, που χρηματοδοτούσαν και τη συντήρησή τους) και δευτερευόντως από κατάδικους και αιχμαλώτους πολέμου. Γνωρίζουμε ότι τέτοια στρατολογία έγινε στο Κάρλελι στα 1566, τη χρονιά της κατάκτησης της Χίου. Βλ. Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), σ. 51-52. Ένας κωπηλάτης (*kürekçi*), ο Ιλιάς Χισαρί (από το κάστρο), προφανώς επικεφαλής των κωπηλατών, αναφέρεται μεταξύ των μαρτύρων σε έγγραφο του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας του 1489 (Γ.2).

105 Βλ. αναλυτικά για τους αζάπηδες Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", σ. 38-41 και συνοπτικότερα στον ίδιο, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Χαμσάιρ 2002, σ. 303-304.

106 Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650*, σ. 259-260.

107 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 75.

108 Βλ. παραπάνω, σημ. 44.

τάνιους τους αναφέρονται και στην Αγία Μαύρα στους καταλόγους μισθοδοσίας των ετών 1581-1590 και 1610-1623 (Α.5, Α.7). Παρά το γεγονός ότι η λέξη *azab* σημαίνει στα αραβικά «άγαμος», έχει επισημανθεί ότι οι αζάπηδες επιτρεπόταν εν τέλει να παντρεύονται: οι γιοι τους μπορούσαν να κληρονομήσουν τις θέσεις τους, εφόσον ήταν ικανοί σε υπηρεσία.¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, το 1670/71 (Δ), ο σαντζάκμπεης που διέμενε στην Αγία Μαύρα εκστράτευε παλαιότερα με τέσσερις γαλιότες (*kalyeta*) και συνολικά 2.000 στρατιώτες, και στα χρόνια του Εβλιγιά, επειδή είχαν αυξηθεί οι υποχρεώσεις του, είχε δέκα φρεγάτες.¹¹⁰ Ο Εβλιγιά αναφέρει επίσης ότι στην Αγία Μαύρα έδρευε και ένας καπουντάν αγάς, που μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ήταν αξιωματικός του ναυτικού. Στην άλλη πλευρά της μεθορίου, στη βενετική Ζάκυνθο, επανδρώνονταν δύο γαλέρες σε καιρό πολέμου.

Στην Αγία Μαύρα, σύμφωνα με την απογραφή των πρώτων χρόνων της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν (Α.3), καταστιχώθηκαν 150 αζάπηδες, με επικεφαλής τον αγά τους. Όπως και στην περίπτωση των φρουρίων της Ουγγαρίας, οι αζάπηδες της Αγίας Μαύρας λάμβαναν μισθό από το κεντρικό ταμείο, που υπολογιζόταν με αποζημίωση 627 άσπρων ανά ημέρα, συνολικά 214.432 άσπρα ετησίως (πάνω από 3.600 χρυσά δουκάτα): ένας αζάπης εισέπραττε ημερήσια αποζημίωση 4,18 άσπρων Στην Αίγυπτο, τα ίδια χρόνια (στα 1524), οι αζάπηδες λάμβαναν ως ημερήσια αποζημίωση 5 άσπρα, 6 άσπρα οι ονταμπασήδες τους και 8 οι καπετάνιοι, ενώ στην Ουγγαρία οι αζάπηδες έχει υπολογιστεί ότι λάμβαναν 5-7 άσπρα την ημέρα στα τέλη του 16ου αιώνα και κατά μέσο όρο 8 άσπρα την ημέρα το 17ο αιώνα.¹¹¹

Οι ημερήσιες αποζημιώσεις των στρατιωτών ήταν πολύ κοντά στους μισθούς των ανειδίκευτων εργατών στα μεγάλα οικοδομικά έργα στην Κωνσταντινούπολη, όπου ένας εργάτης είχε ημερομίσθιο 5,15 άσπρων στα 1543: εξειδικευμένοι τεχνίτες όπως οι ξυλουργοί λάμβαναν την ίδια εποχή σχεδόν διπλάσιο ημερομίσθιο, 9,89 άσπρα.¹¹² Μια οκά ψωμί στην Κωνσταντινούπολη στα 1530 είχε στη διατίμηση αξία 0,7 άσπρων και μια οκά αρνίσιο κρέας 2,7 άσπρα.¹¹³ Ετησίως, οι μισθοί ενός αζάπη στην Αγία Μαύρα μπορούμε να υπολογίσουμε ότι στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή έφταναν γύρω στα 1.400 άσπρα (σχεδόν 25 χρυσά δουκάτα), ακριβώς το ίδιο δηλαδή με την ετήσια πρόσοδο που υπολογίσαμε παραπάνω για τους καστροφύλακες από τα τιμάρια.

109 Βλ. *EP*, λήμμα «Azab» (H. Bowen), τ. I, σ. 807.

110 Βλ. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου, passim*.

111 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 77.

112 Şevket Pamuk, *İstanbul ve diğer kentlerde 500 yıllık fiyatlar ve ücretler 1469-1998/500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Κωνσταντινούπολη 2000, σ. 192-193.

113 Pamuk, *500 yıllık fiyatlar ve ücretler*, σ. 102-103.

Σύμφωνα με τους καταλόγους μισθοδοσίας της φρουράς της Αγίας Μαύρας των ετών 1581-1590 (Α.5), οι καπετάνιοι και οι αζάπηδες, αποτελούσαν μια ενιαία μονάδα με δύναμη που κυμαινόταν μεταξύ 162-177 ανδρών, σημειώνοντας μικρή αύξηση στον αριθμό τους που θα μπορούσε να συσχετιστεί ίσως με μια αναδιοργάνωση της οθωμανικής ναυτικής άμυνας στο Ιόνιο μετά την ήττα στη Ναύπακτο το 1571. Λάμβαναν ημερήσια αποζημίωση περίπου 4 άσπρα, στο ίδιο ύψος δηλαδή με τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μετά την μεγάλη υποτίμηση της περιεκτικότητας του οθωμανικού νομίσματος σε άργυρο στα 1584, που έχει υπολογιστεί γύρω στο 44%, η αξία της ημερήσιας αποζημίωσης των 4 άσπρων είχε πλέον υποτιμηθεί σχεδόν κατά το ήμισυ.¹¹⁴

Οι κατάλογοι της Αγίας Μαύρας δείχνουν ότι οι πυροβολητές, που καταστηχώθηκαν ως ιδιαίτερη μονάδα, με δύναμη 32-35 ανδρών, αυξημένη δηλαδή σε σχέση με τα χρόνια του σουλτάνου Σουλεϊμάν, σε αντιστοιχία με την αύξηση της σημασίας του πυροβολικού στη διάρκεια του 16ου αιώνα, μισθοδοτούνταν πλέον με ημερήσια αποζημίωση που ξεπερνούσε μάλιστα εκείνη των αζάπηδων, υπερβαίνοντας τα πέντε άσπρα. Αντίστοιχα, και οι καστροφύλακες, η δύναμη των οποίων είχε μειωθεί αναλογικά μέσα στη φρουρά (κυμαινόταν εκείνα τα χρόνια μεταξύ 67-77 ανδρών), μισθοδοτούνταν επίσης με ημερήσια αποζημίωση που έφτανε περίπου τα πέντε άσπρα. Από την άλλη πλευρά, οι μισθοί των ανειδίκευτων οικοδόμων στην Κωνσταντινούπολη έφταναν στα 1586 τα 10 άσπρα.¹¹⁵

Συνολικά, το κόστος για τη μισθοδοσία των αζάπηδων της Αγίας Μαύρας έφτανε κατά τη δεκαετία του 1580 γύρω στα 250.000 άσπρα ετησίως, οι πυροβολητές κόστιζαν λίγο κάτω από 70.000 άσπρα και οι καστροφύλακες γύρω στα 130.000 άσπρα: επομένως η ετήσια δαπάνη έφτανε συνολικά περίπου τα 450.000 άσπρα (3.750 δουκάτα με βάση την αντιστοιχία του 1588). Η δαπάνη αυτή καλυπτόταν από τους μουκατάδες των λιμανιών, των ιχθυοτροφείων και των αλυκών και άλλων δημοσίων προσόδων τόσο στο σαντζάκι του Κάρλελι όσο και στην περιοχή της Άρτας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι μισθωτές των μουκατάδων ήταν πολύ συχνά οι αξιωματικοί των μονάδων της φρουράς, ο φρούραρχος, ο αγάς των αζάπηδων, ενίοτε μαζί με τον υπασπιστή του και άλλους άνδρες της φρουράς, ο επικεφαλής των πυροβολητών, και σε ορισμένες περιπτώσεις σε συνεταιρισμό μεταξύ τους. Οι αξιωματικοί δηλαδή ήταν μισθωτές των φορολογικών προσόδων που είχαν οριστεί για τη μισθοδοσία των ανδρών τους. Από τη φρουρά εξάλλου της Αγίας Μαύρας προέρχονταν συνήθως και οι άνδρες που αναλάμβαναν τις εισπράξεις από τους μισθωτές και τις πληρωμές των μισθών.

114 Pamuk, “Το χρήμα”, σ. 616-617.

115 Pamuk, *500 yıllık fiyatlar ve ücretler*, σ. 192.

Οι κατάλογοι μισθοδοσίας της φρουράς της Αγίας Μαύρας των ετών 1610-1626 (Α.7) καταστιχώνουν μαζί τους καστροφύλακες και τους πυροβολητές, με ενιαία δύναμη 103-107 ανδρών, στα ίδια περίπου δηλαδή επίπεδα με το καθεστώς της προτελευταίας δεκαετίας του 16ου αιώνα. Οι ημερήσιες αποζημιώσεις τους υπερέβαιναν τα πέντε άσπρα. Οι καπετάνιοι και οι αζάπηδες, από την άλλη πλευρά, με δύναμη 167-170 ανδρών, λάμβαναν ημερήσιες αποζημιώσεις που μόλις υπερέβαιναν τα τέσσερα άσπρα. Επομένως, το συνολικό κόστος της μισθοδοσίας δεν φαίνεται να είχε διαφοροποιηθεί ουσιαστικά κατά τα τριάντα χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ των δύο καταλόγων, παρά τη μεγάλη υποτίμηση του νομίσματος στα χρόνια αυτά. Την ίδια στιγμή, το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου οικοδόμου στην Κωνσταντινούπολη στα 1616 είχε αγγίξει τα 15 άσπρα και ενός ειδικευμένου ξυλουργού σχεδόν τα 25 άσπρα.¹¹⁶ Παρομοίως, δεν παρατηρούμε διαφοροποίηση στην πρόελευση των δαπανών για τη μισθοδοσία, που προέρχονταν από τους μουκατάδες των ιχθυοτροφείων του Ανατολικού (σημ. Αιτωλικού) και της γέφυρας της Αγίας Μαύρας, καθώς και των αλυκών της Κατοχής στην Ακαρνανία και της Λευκάδας. Αντιθέτως, δεν συναντάμε πλέον τους αξιωματικούς της φρουράς ως μισθωτές των μουκατάδων, που παρατηρούμε ότι μισθώνονταν συχνά εκείνη την περίοδο σε αξιωματικούς με μεγαλύτερους βαθμούς, προερχόμενους από την κεντρική διοίκηση, όπως σε τσαούσηδες της Υψηλής Πύλης και σε έναν τέως σαντζάκμπεη των Τρικάλων.¹¹⁷

Δεν είναι βέβαιο αν οι κατάλογοι που εξετάστηκαν παραπάνω ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα της μισθοδοσίας. Γνωρίζουμε από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης ότι οι οπλαρχηγοί, με την ανοχή ενίοτε του κράτους, δήλωναν μεγαλύτερη δύναμη ανδρών για να εξασφαλίζουν τη μισθοδοσία τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως το έστω λογιστικό «πάγωμα» των μισθοδοσιών μεταξύ των τελευταίων δεκαετιών του 16ου και των πρώτων δεκαετιών του 17ου αιώνα εκφράζει την κρίση των δημόσιων οικονομικών του οθωμανικού κράτους, που οπωσδήποτε αποδυνάμωνε την αγοραστική δύναμη των στρατιωτικών μισθών. Οι στρατιώτες ήταν λοιπόν πολύ πιθανό να αναζητήσουν συμπληρωματικές πηγές εισοδήματος, είτε στην υπηρεσία των επαρχιακών διοικητών είτε στρεφόμενοι και προς τη ληστοπειρατεία.

Δεν είναι σαφές πού χρεώνονταν πλέον οι φορολογικές πρόσοδοι των τιμαρίων των καστροφυλάκων που καταστιχώθηκαν στην απογραφή των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή. Με βάση την περίπτωση των καστροφυλάκων των φρουριών της Ουγγαρίας, οι οποίοι συντηρούνταν κατά το 16ο και το 17ο αιώνα τόσο από μισθούς όσο και από τιμάρια,¹¹⁸ μπορούμε να υποθέσουμε

116 Pamuk, *500 yıllık fiyatlar ve ücretler*, σ. 193.

117 Για τα προβλήματα της μαρτυρίας του Εβλιγιά Τσελεμπί σε σχέση με τη μισθοδοσία της φρουράς βλ. Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», *Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας*, σ. 52-53.

118 Stein, *Guarding the Frontier*, σ. 87-88.

ότι και οι καστροφύλακες της Αγίας Μαύρας, λαμβάνοντας μισθούς για κάποια περίοδο μέσα στο χρονικό διάστημα 1530-1581, διατήρησαν παράλληλα και τις προσόδους τους από τα τιμάρια. Σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, τα εισοδήματά τους θα ξεπερνούσαν κατά πολύ τα εισοδήματα των αζάπηδων. Τα παλαιότερα τιμάρια των καστροφυλάκων, πάντως, ίσως να είχαν περιοριστεί. Σύμφωνα με οθωμανικό τίτλο ιδιοκτησίας του έτους 1611, το χωριό Αλέξανδρος, που ανήκε παλαιότερα στα τιμάρια των καστροφυλάκων, ανήκε πλέον στα χάσια του βεζίρη Μαχμούτ Πασά, μπεηλέρμπεη της Ρούμελης, τον οποίο εκπροσωπούσε επιτόπου ο γραμματικός (*kâtib*) Καλεντέρ (Γ.27). Σε άλλο παρόμοιο έγγραφο του 1615, ο Αλέξανδρος αναφέρεται ότι ανήκε στον μπεηλέρμπεη της Ρούμελης Νταβούτ Πασά (Γ.29). Είναι πιθανό λοιπόν ότι κάποια χωριά της Αγίας Μαύρας που ανήκαν παλαιότερα στα τιμάρια των καστροφυλάκων περιήλθαν ως φορολογικά εισοδήματα σε υψηλόβαθμους Οθωμανούς αξιωματούχους, όπως μπεηλερμπέδες. Στα 1632/33, πάντως, ο Αλέξανδρος είχε παραχωρηθεί με σουλτανικό μπεράτι ως ζεαμέτι στον τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας (Γ.45). Το 1676 η Καρυά φαίνεται ότι είχε παραχωρηθεί στον ζαΐμη Χουσεΐν Αγά (Γ.64). Ωστόσο στα 1630/31 τα Πλατύστομα ανήκαν, σε ό,τι αφορά τη φορολογική δικαιοδοσία, σε τρεις άνδρες που φαίνεται ότι σχετίζονταν με τη φρουρά της Αγίας Μαύρας, τον Χουσεΐν γιο Μεμί Χότζα, τον σπλουργό (*cebeci*) Ισά και τον Πιουσούφ Ρεΐς (Γ.43). Με βάση το γεγονός ότι ο τελευταίος ήταν καπετάνιος, θα μπορούσαμε επίσης να υποθέσουμε ότι τα τιμάρια που είχαν απομείνει μοιράζονταν σε όλη τη φρουρά, δηλαδή και στους καστροφύλακες και στους αζάπηδες.

Σε περίπτωση ανάγκης, για παράδειγμα ενόψει πολιορκιών, τη φρουρά της Αγίας Μαύρας επικουρούσαν στρατιώτες που στέλνονταν από άλλες επαρχίες ή στρατολογούνταν επί τούτου. Στα 1501 στη φρουρά της Αγίας Μαύρας υπηρετούσαν σπαχήδες και οι αξιωματικοί τους από το σαντζάκι του Μοναστηριού.¹¹⁹ Τον Ιούνιο του 1565 τα φρούρια της Αγίας Μαύρας και της Πρέβεζας, σύμφωνα με αναφορά του σαντζάκμπεη των Ιωαννίνων, θεωρήθηκε ότι κινδύνευαν άμεσα από στόλο 120 εχθρικών γαλερών που είχε καταπλεύσει στο λιμάνι του Φαναρίου (B.5).¹²⁰ Καθώς οι Οθωμανοί βρίσκονταν σε ειρήνη με τους Βενετούς, το σουλτανικό συμβούλιο ζήτησε ακριβέστερη πληροφόρηση για τον εχθρικό στόλο, ανέθεσε πάντως στον αλάιμπεη του Δέλβινου να επικουρήσει στη φρούρηση της Πρέβεζας με 3.000 σπαχήδες του σαντζακιού του. Το Μάρτιο του 1571, μια αναφορά του σαντζάκμπεη των Ιωαννίνων προς το σουλτανικό συμβούλιο (B.16) περιγράφει τη δύσκολη κατάσταση για τους Οθωμανούς στη μεθόριο του Ιονίου, με το βενετικό στόλο έτοιμο να επιτεθεί στα φρούρια της Πρέβεζας και της Αγίας Μαύρας, ενώ οι σπαχήδες των Ιωαννίνων βρίσκονταν στην εκστρατεία της Κύπρου. Το διάταγμα που εκδόθηκε, λαμβάνοντας

119 Şahin – Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, αρ. 378.

120 Για το Φανάρι βλ. Hakkarainen, “Venetian Presence in Thesprotia”, σ. 229.

υπόψη την εισήγηση του σαντζάκμπεη των Ιωαννίνων, πρόσταξε την αποστολή 300 σπαχήδων από τα γειτονικά σαντζάκια των Τρικάλων και της Ναυπάκτου για να ενισχύσουν τη φρούρηση της Πρέβεζας και της Αγίας Μαύρας. Επιπλέον, από την ίδια πηγή προκύπτει ότι είχε διαταχθεί η κατασκευή κανονιών στη Σκόδρα και η αποστολή πυρίτιδας από το Βελιγράδι στη μεθόριο του Ιονίου. Ένα άλλο διάταγμα με την ίδια ημερομηνία (B.15) προστάζει την επίσπευση της στρατολόγησης επικουρικών στρατευμάτων *τόιτζα* και ακιντζήδων (*toyca ve akinci*)¹²¹ μεταξύ του αγροτικού πληθυσμού για την ενίσχυση της φρούρησης της Πρέβεζας και της Αγίας Μαύρας, υπό την ηγεσία ενός Μουσταφά, μπέη των ακιντζήδων.

Η περιγραφή του Οθωμανού περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, το 1670/71 (Δ) αποτελεί μια από τις τελευταίες μαρτυρίες που διαθέτουμε για τη φρουρά της Αγίας Μαύρας στη μεθόριο του Ιονίου. Ο Εβλιγιά, ο οποίος ενίστε, για λόγους αφηγηματικούς, στρογγυλοποιεί τους αριθμούς,¹²² αναφέρει ότι η φρουρά αριθμούσε συνολικά 1.085 άνδρες, αριθμό που δεν μπορούμε να δεχτούμε με βάση τα δεδομένα που έχουν συζητηθεί παραπάνω· εξάλλου ο ίδιος αναφέρει ότι μέσα στο φρούριο υπήρχαν μόλις 200 κατοικημένα σπίτια.

Η μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ) μας προσφέρει μια ιδιαίτερα ζωντανή εικόνα της στρατιωτικής ζωής στο φρούριο της Αγίας Μαύρας, όπου όπως προκύπτει συγκεντρώνονταν εκτός από την τακτική φρουρά και άτακτοι στρατιώτες, που εμπλέκονταν συχνά σε κουρσάρικη δράση.¹²³ Ο Εβλιγιά συνάντησε στα 1670/71 στην Αγία Μαύρα πλήθος «μαχητών γαζήδων», πολεμιστών δηλαδή για το ισλάμ, «παλικαριών ναυτικών (*firkateci yığitleri*)», οι οποίοι μιλούσαν τουρκικά με ελληνική προφορά, επίσης «ρωμέικα και φράγκικα», συμπεριφέρονταν και ντύνονταν όπως οι Αλγερινοί. Τους χαρακτηρίζει γενναίους, τολμηρούς και καλούς πολεμιστές, που αποτελούσαν «αγκάθι στο μάτι του Φρεγκιστάν», της χριστιανικής Δύσης. «Όντας σε νησί, κάθε τόσο οι γαζήδες επιβιβάζονται σε φρεγάτες και επιτίθενται στα βάθη του Φρεγκιστάν (*Dib Frengistân*) και επιστρέφουν νικητές και τροπαιούχοι με τα λάφυρά τους στην Αγία Μαύρα· με μεγάλη γενναιοδωρία σκορπίζουν τα λάφυρα του Ιερού Πολέμου και γλεντοκοπούν μέχρι να μείνουν πάμπτωχοι, οπότε και ξαναφεύγουν σε εκστρατεία. Έτσι βγάζουν τα προς το ζην».¹²⁴ Τα γλέντια λάμβαναν χώρα όχι μέσα στο φρούριο, αλλά στις ταβέρνες του χριστιανικού βαροσιού στα δυτικά του φρουρίου: εκεί «όλοι

121 Βλ. σχετική υποσημ. στο έγγραφο B.15.

122 Βλ. Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Λάιντεν-Βοστώνη 2006, σ. 154-158.

123 Τη μαρτυρία του Εβλιγιά έχει αναλύσει ο Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», στη μελέτη του οποίου στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό τα παρακάτω.

124 Για να μειώσει τον αποτροπιασμό του αναγνώστη, ο Εβλιγιά προσθέτει ότι υπήρχαν και αρκετοί «ευσεβείς νέοι».

οι λεβέντ του φρουρίου τρων και πίνουν μέρα και νύχτα με νταούλια και ζουρνάδες γίνεται τέτοιο γλέντι που μοιάζει με το βιλαέτι του Αλγερίου». ¹²⁵

Η περιγραφή του Εβλιγιά μπορεί να αναφέρεται στην τακτική φρουρά της Αγίας Μαύρας, κάποιοι από τους άνδρες της οποίας, όντας στη μεθόριο και ανάλογα με τις συνθήκες πληρωμής τους, ίσως συμμετείχαν ενίοτε και σε κουρσάρικες δραστηριότητες για τη συγκέντρωση λαφύρων. ¹²⁶ Ο Εβλιγιά αναφέρει εξάλλου ότι οι αρχές «παραβλέπουν διαρκώς όσα κάνουν οι γαζήδες του νησιού, καθώς το νησί είναι ανελέητο», εννοώντας προφανώς ότι οι πρόσοδοι του δεν επαρκούν για τη συντήρησή τους. Είναι όμως σαφές ότι στην Αγία Μαύρα συγκεντρώνονταν και άτακτοι ναυτικοί, εξ ου και η αναφορά του Εβλιγιά Τσελεμπί σε λεβέντ, οι οποίοι ζούσαν από την κουρσάρικη δράση στη μεθόριο. Σύμφωνα με τον Μουσταφά Άλη που γράφει στα 1599, στην Αγία Μαύρα και στην Πελοπόννησο οι επίδοξοι μουσουλμάνοι κουρσάροι μπορούσαν να βρουν καράβι με τη βοήθεια των ντόπιων καπετάνιων. ¹²⁷ Με βάση αυτή τη μαρτυρία, θα μπορούσαμε κάλλιστα λοιπόν να υποθέσουμε ότι στην κουρσάρικη δραστηριότητα συνεργάζονταν τα μέλη της φρουράς της Αγίας Μαύρας με τους άτακτους ναυτικούς που συγκεντρώνονταν στη μεθόριο. ¹²⁸

Διαθέτουμε εξάλλου αρκετά στοιχεία για την κουρσάρικη δράση ναυτικών με ορμητήριο την Αγία Μαύρα: η δράση τους καταγγελόταν συχνά στην οθωμανική κεντρική διοίκηση και αρκετά από τα διατάγματα των «καταστίχων σημαντικών υποθέσεων» αναφέρονται σε αυτή. ¹²⁹ Τον Οκτώβριο του 1564 καταγγέλθηκε στο σουλτανικό συμβούλιο (B.3) ότι δύο λεβέντ καπετάνιοι (*levend reisler*), ο Καρά Μαχμούτ και ο Ταμπάκ Ρεϊς, είχαν αιχμαλωτίσει και χρησιμοποιούσαν ως κωπηλάτες στα

125 Βλ. αναλυτικότερα το σχολιασμό του Σαρηγιάννη, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 61-65, για τη γλώσσα και την ενδυμασία των λεβέντ της Αγίας Μαύρας. Ο όρος λεβέντ, πιθανότατα ιταλικής προέλευσης (από το *levantino*), σήμαινε το 17ο αιώνα κυρίως τους Οθωμανούς άτακτους ναυτικούς, ενίοτε και τους πειρατές. Βλ. σχετικά Sophia Laiou, "The Levends of the Sea in the Second Half of the 16th Century: Some Considerations", *Archivum Ottomanicum* 23 (2005/6), σ. 233-247. Βλ. επίσης Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 53-55.

126 Πρβλ. Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, σ. 204-206.

127 Mehmet Şeker (επιμ.), *Gelibolulu Mustafa 'Alî ve Mevâ'idü'n-nefâis fi-kavâ'idü'l-mecâlis*, Άγκυρα 1997, σ. 287-290. Laiou, "The Levends of the Sea", σ. 237-39. Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 55.

128 Για την πειρατεία βλ. τις μελέτες των Β. Δημητριάδη, S. Faroqhi και N. Vatin στον τόμο E. Zachariadou (επιμ.), *The Kapudan Pasha*. Αποδελτίωση των ελληνικών πηγών: Αλεξάνδρα Κραντωνέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους αιώνες της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, Αθήνα 1991.

129 Πρβλ. αντίστοιχα τις καταγγελίες των Ελλήνων εμπόρων στις αρχές τις Μάλτας για την πειρατική δραστηριότητα των Μαλτέζων πειρατών που μελέτησε πρόσφατα η Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants*.

πλοία τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου, από τους οποίους αναφέρονταν ονομαστικά ο παπα-Σταμάτης και ο Πέτρος από το Μοριά, ο Γιάννης από τον Μυστρά και ο αρτοποιός Μιχάλης από τον καζά των Ιωαννίνων. Εν τέλει τους απελευθέρωσαν εισπράττοντας ως λύτρα 100 χρυσά νομίσματα του παπα-Σταμάτη, ο οποίος έκανε και την καταγγελία στην Κωνσταντινούπολη, και 30 του Μιχάλη. Η οθωμανική κεντρική διοίκηση απέστειλε διάταγμα στον καδή και στο φρούραρχο της Αγίας Μαύρας να διερευνήσουν την καταγγελία και, εφόσον αποδεικνυόταν, να αναγκάσουν τους λεβέντ καπετάνιους να επιστρέψουν τα λύτρα στους καταγγέλλοντες, στέλνοντάς τους στη φυλακή και ελευθερώνοντας όσους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου βρίσκονταν στα πλοία τους. Επιπλέον, το σουλτανικό συμβούλιο ζητούσε από τις αρχές της Αγίας Μαύρας να μην επιτρέπουν στο εξής σε πλοία λεβέντ να προσεγγίζουν το φρούριο.

Ένα άλλο διάταγμα του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (B.4) δείχνει ότι στην κουρσάρικη δραστηριότητα εμπλέκονταν ενίοτε ακόμα και οι σπαχήδες της Αγίας Μαύρας. Σύμφωνα με καταγγελία του ίδιου του καδή της Αγίας Μαύρας, ο σπαχής Ιμπραήμ που διέμενε στο βαρόσι¹³⁰ είχε κουρσέψει ένα πλοίο χριστιανών εμπόρων της Αγίας Μαύρας διαρπάζοντας τα εμπορεύματά τους. Όταν μάλιστα ο βοιβόδας του βεζίρη, Αχμέτ Πασά,¹³¹ τον επέπληξε για τη δράση του, ο σπαχής απάντησε ως εξής: «Ας είναι καλά ο παντισάχ. Αλλά τι δύναμη έχει (σε μας) ο Αχμέτ Πασάς; Εμείς είμαστε ζαϊμηδες. Τι θέση έχεις εσύ για να μιλάς σ' εμάς;» Ο καδής της Αγίας Μαύρας κατήγγειλε επίσης και έναν ακόμα σπαχή, τον Ντεντέ, ο οποίος είχε δολοφονήσει έναν άνδρα στην Αγία Μαύρα και όταν κλήθηκε στο ιεροδικείο τράβηξε όπλο και αρνήθηκε να δικαστεί. Ο καδής κατέληγε ως εξής στην αναφορά του για τους σπαχήδες: «Γενικά είναι αδύνατον να συγκρατηθούν. Όλοι οι ραγιάδες έχουν παράπονα από αυτούς». Η απειθαρχη συμπεριφορά των παραπάνω σπαχήδων, που εμπλέκονταν και σε κουρσάρικη δράση, μπορούμε να πούμε ότι προσidiaζε στις μεθοριακές κοινωνίες. Στο διάταγμα που εξετάζουμε, η οθωμανική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, τους εκπροσώπους της οποίας τόσο φανερά περιφρονούσαν οι παραπάνω καταγγελλόμενοι, ζητούσε από τους καδήςδες του Κάρλελι να ολοκληρώσουν την έρευνα για την υπόθεση των δύο παραπάνω σπαχήδων, παραπέμποντάς την απευθείας στο σουλτανικό συμβούλιο.¹³²

130 Έχει ήδη αναφερθεί ότι σύμφωνα με το τεκμήριο B.2 του ίδιου έτους ορισμένοι σπαχήδες είχαν σπίτια εκτός του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, στο βαρόσι.

131 Ενδεχομένως ο Σεμίζ Αχμέτ Πασάς, που ήταν τότε μπεηλέρμπεης της Ρούμελης και έγινε πέμπτος βεζίρης τον ίδιο χρόνο (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Κωνσταντινούπολη 1996, σ. 219, 1743).

132 Ας σημειωθεί ότι την ευθύνη της αστυνόμευσης του φρουρίου είχε ο σούμπασης, που αναφέρει και ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ) και συναντάμε και σε ορισμένες περιπτώσεις ως μάρτυρα στο ιεροδικείο. Αξιωματικός των σπαχήδων που αναφέρεται από τον Εβλιγιά

Άλλοι αξιωματικοί των σπαχήδων, όπως ο ζαΐμης Μπαλή, που ήταν επίσης επόπτης των μουκατάδων των σαντζακικών Κάρλελι και Ναυπάκτου, εμπλέκονταν σε λαθρεμπόριο, σύμφωνα με καταγγελία που μεταβίβασε ο καδής της Αγίας Μαύρας στο σουλτανικό συμβούλιο το Μάρτιο του 1566 από το «λαό του βιλαετιού», τους κατοίκους της επαρχίας (B.8). Ο Μπαλή, σύμφωνα με την πηγή αυτή, αγόραζε σε χαμηλή τιμή τα δημητριακά που παράγονταν στα τιμάρια, στα τοιφλίκια του και εν γένει στην επαρχία, για να τα πουλήσει σε μια χριστιανική μπάρτσα¹³³ που έκανε το δρομολόγιο Μασσαλία-Αμβρακία, προκαλώντας έλλειψη σιτηρών και λιμό στην επαρχία. Αυτά τα χρόνια η οθωμανική κυβέρνηση είχε λόγω του πολέμου επιβάλει απαγόρευση στην εξαγωγή τους:¹³⁴ το διάταγμα που εκδόθηκε έδινε σαφή εντολή στον καδή να συλλάβει οποιονδήποτε διεξήγε λαθρεμπόριο σιτηρών. Ο ίδιος Μπαλή καταγγελλόταν επίσης σε άλλη κοινή διαμαρτυρία των χριστιανών κατοίκων και των σπαχήδων ορισμένων χωριών του καζά της Αγίας Μαύρας (B.9) επειδή εισέπραττε με τη βία ένα χρηματικό τέλος που σχετιζόταν με το παιδομάζωμα (*devşirme*).¹³⁵ Ως απάντηση, το σουλτανικό συμβούλιο πρόσταξε την επιστροφή του σε όσους είχαν εξαναγκαστεί να το καταβάλουν.¹³⁶

Ένα άλλο διάταγμα του ίδιου έτους (B.11) παραθέτει μια εντυπωσιακή καταγγελία του ίδιου του φρούραρχου της Αγίας Μαύρας, του υπασπιστή του και των στρατιωτών της φρουράς, σε βάρος ενός από τους στρατιώτες, του Αλή γιου Οσμάν, ο πατέρας και οι πρόγονοι του οποίου, υπηρετώντας στη φρουρά, υποτίθεται ότι είχαν παραδώσει με προδοσία το φρούριο στους «άπιστους», όταν εκείνοι το είχαν πολιορκήσει, μη συμμετέχοντας στη μάχη και εμποδίζοντας και τους υπόλοιπους στρατιώτες· για το λόγο αυτό είχαν εξοριστεί. Οι καταγγέλλοντες ζητούσαν τώρα την απομάκρυνση και του Αλή, φοβούμενοι μια εκ νέου προδοσία. Σύμφωνα με το Μαρίνο Σαρηγιάννη, το έγγραφο είναι πιθανό ότι συνδέεται με κάποιου είδους «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» στη φρουρά και να σχετίζεται με την ύπαρξη κουρσάρων στην Αγία Μαύρα.¹³⁷ Σε κάθε περίπτωση, θα ισχυριστούμε επίσης ότι η ρευστότητα

ήταν ο κεχαγιά-γερί των σπαχήδων (*sipâh kethudâyeri*).

133 Μπάρτσα (barça): Τύπος μεταγωγικού ιστιοφόρου (Α. R. Gibb και Harold Bowen, *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση*, τ. Α': *Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ηλίας Κολοβός, Αθήνα 2005, σημ. στη σ. 194).

134 Βλ. Halil İnalçık και Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α': 1300-1600, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2008, σ. 205· και Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 60

135 Πρβλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Το παιδομάζωμα στη Λευκάδα τον ιστ' αιώνα», *Πατριδογραφήματα*, σ. 327-30 και Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 457.

136 Ο ίδιος Μπαλή είχε επίσης χτίσει στα 1564 αυθαίρετα σπίτια εφραπτόμενα στην οχύρωση του φρουρίου (B.7).

137 Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 60.

στη στρατιωτική ένταξη θα μπορούσε να προσιδιάζει εξίσου σε ορισμένους από τους στρατιώτες των μεθοριακών φρουρών.

Η κουρσάρικη δράση των λεβέντ της Αγίας Μαύρας επανέρχεται σε ένα ακόμα διάταγμα του ίδιου έτους (B.12) που αναφέρει ότι το σουλτανικό συμβούλιο είχε πληροφορηθεί ότι ορισμένοι από «την τάξη των λεβέντ από τη Ναύπακτο και την Αγία Μαύρα» είχαν κατασκευάσει πλοιάρια και με αυτά «ληηλατούσαν, ότι έβρισκαν από ραγιάδες και άλλους, καταγινόμενοι σε αταξίες και ασχήμιες». Από το φόβο των λεβέντ, μάλιστα, εδώ και πολύ καιρό δεν λειτουργούσε το λιμάνι του Χλεμουτσίου στην Πελοπόννησο, προκαλώντας ζημιά στα δημόσια έσοδα. Ο παραλήπτης της διαταγής, σαντζάκμπεης του Μοριά, διαταζόταν να επιχειρήσει εναντίον τους, συλλαμβάνοντας όσους ληηλατούσαν, τιμωρώντας τους σκληρά και κατάσχοντας τις φρεγάτες τους.

Το επόμενο έτος, το 1567, σύμφωνα με μια άλλη καταγγελία, οι λεβέντ του Κάρλελι ληηλατούσαν τα ιχθυοτροφεία της περιοχής, αρπάζοντας μάλιστα τους γιους των ραγιάδων, προφανώς για να τους χρησιμοποιήσουν ως κωπηλάτες όπως έχουμε ήδη δει παραπάνω. Η κεντρική διοίκηση διέταξε να σταματήσει ο ανεφοδιασμός των πλοίων τους, εκτός αν βρίσκονταν υπό τις διαταγές του κουρσάρου Καρά Χότζα ή αν επιτίθονταν αποκλειστικά στον εχθρό. Πράγματι, λίγους μήνες αργότερα απαγορευόταν στους λεβέντ να διαχειμάζουν στο λιμάνι της Αγίας Μαύρας αν δεν είχαν να παρουσιάσουν εγγυητές.¹³⁸ Ο Καρά Χότζα είναι παραλήπτης σουλτανικού διατάγματος του Φεβρουαρίου του 1571 (B.14), στο οποίο προσφωνείται ως πλοίαρχος του παλατιού (*hâssa reis*) και επικεφαλής των εθελοντών πλοιαρχών των λεβέντ (*gönüllü levend reisler kapudani*). Βρισκόταν τότε στην Αγία Μαύρα και πληροφορούσε το σουλτανικό συμβούλιο για την αιχμαλωσία ορισμένων χριστιανών από μικρά πλοιάρια που, έχοντας αναλάβει την επικοινωνία μεταξύ του χριστιανικού στόλου και των Βενετών διοικητών της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, είχαν ατυχώς επιχειρήσει να ληηλατήσουν τη Λευκάδα, ναυαγώντας όμως λόγω του ενάντιου ανέμου στις ακτές του νησιού. Είναι προφανές ότι στη συγκυρία της επικείμενης σύγκρουσης στο Ιόνιο η οθωμανική διοίκηση επιχειρούσε να ενσωματώσει τους άτακτους ναυτικούς της μεθορίου στις δυνάμεις της.¹³⁹ Ας σημειωθεί, τέλος, ότι για την πειρατεία και το

138 Βλ. Laiou, “The Levends of the Sea”, σ. 240 και Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 57. Για τον Καρά Χότζα (Καρακότσα), με στοιχεία για τη δράση του στο Ιόνιο, βλ. Κραντωνέλλη, *Ιστορία της Πειρατείας*, σ. 99, 36-38, 277.

139 Πρβλ. Laiou, “The Levends of the Sea”, σ. 236 και Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 57: το 1568 είχε διαταχθεί η σύλληψη του Καρά Χότζα ως «κουρσάρου» (*korsan*) κατ’ απαίτηση της Βενετίας. Σύμφωνα με τον Κιατίπ Τσελεμπί είχε συμμετάσχει ως καπετάνιος στη ναυτική εκστρατεία του Κιλίτς Αλή Πασά για την κατάκτηση της Κύπρου το 1570: Kâtîp Çelebi, *Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan (Tuhfetü’l-Kîbâr fî Esfârî’l-Bihâr)*, επιμ.-μτφρ. Ο. Ş. Gökyağ, επανέκδ. Κωνσταντινούπολη 2007, σ. 110. Πρβλ. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπών της Ζακύνθου*, σ. 150-151 και

κούρσο με ορμητήριο την Αγία Μαύρα διαθέτουμε επίσης πληροφόρηση και από τις βενετικές πηγές, στην άλλη πλευρά της μεθορίου.¹⁴⁰

Γύρω από το φρούριο

Έξω από τα τείχη του φρουρίου της Αγίας Μαύρας αναπτύσσονταν στα χρόνια των Οθωμανών μια σειρά οικισμών, οι οποίοι συμπλέκονταν άμεσα με τη ζωή του φρουρίου και της φρουράς. Ο μεγαλύτερος, στα δυτικά του φρουρίου, ήταν πληθυσμιακά εξίσου μεγάλος με το φρούριο. Η πύλη που είχε χτιστεί με την οθωμανική επέκταση του φρουρίου στα χρόνια του Σελίμ Β΄ σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπή (Δ) προς την πλευρά της Λευκάδας, είχε τετραπλές ισχυρές πόρτες, με τους τοίχους ανάμεσά τους να είναι «γεμάτοι με διάφορα όπλα και πολεμοφόδια»· οι άνοιγμα φρουροί της πύλης φύλαγαν εκεί σκοπιά.¹⁴¹ Αυτή ήταν η μεγάλη «Πύλη του Βαροσιού», καθώς, αφού περνούσε κανείς την τάφρο από μια κρεμαστή ξύλινη γέφυρα, οδηγούσε στο «μεγάλο βαρόσι»,¹⁴² σύμφωνα με τον Εβλιγιά, το μεγάλο οικισμό στα δυτικά του φρουρίου της Αγίας Μαύρας.¹⁴³

Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 61-62, για τον κουρσάρο Αλζαπόκο (*Alzaroco*).

140 Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου*, σ. 92 (1580), 135 (1596), 150-151 (1601), 165-66 (1603)· Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς*, σ. 140 (1596), για αιχμαλώτους από την Ιθάκη που κρατούνταν στη Λευκάδα. Για αναφορές σε κουρσάρους της Αγίας Μαύρας στα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης, βλ. Bennassar και Bennassar, *Les chrétiens d'Allah* σ. 205 (1619, στη διαδρομή Νάπολης-Παλέρμο), σ. 208. Βλ. τις συγκεντρωμένες πληροφορίες στον Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 471-78 και Σαρηγιάννης, «Οθωμανοί κουρσάροι στη Λευκάδα», σ. 62 σημ. 48, όπου ένας κατάλογος των ονομάτων των πειρατών που εντοπίστηκαν με ορμητήριο την Αγία Μαύρα.

141 Σύμφωνα με την περιγραφή του Εβλιγιά, υπήρχε επίσης και μια τρίτη μικρότερη πύλη στο φρούριο.

142 Η ονομασία «βαρόσι», συγγραφικής προέλευσης, σήμαινε αρχικά ένα ατείχιστο προάστιο ή μια ατείχιστη πόλη. Με αυτή τη σημασία διαδόθηκε στη βαλκανική χερσόνησο ακόμη και πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Βλ. αναλυτικότερα και για τη χρήση της λέξης κατά τους μεταγενέστερους αιώνες στα Βαλκάνια Svetlana Ivanova, "Varos: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Centuries", στο Α. Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, Ρέθυμνο 2005, σ. 201-246 και ιδίως 203-206. Πρβλ. για τα προάστια των βενετικών πόλεων του ελλαδικού χώρου και τη σημασία τους, Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας*, τ. Α', Αθήνα 2003, σ. 160-161.

143 Ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 332, χρονολογεί την ανάπτυξη του

Συναντάμε τον οικισμό αυτό στο κατάστιχο της τρίτης δεκαετίας του 16ου αιώνα (Α.3) με 194 χανέδες (φορολογικά νοικοκυριά εγγάμων) «απίστων», 28 άγαμους, 20 χήρες και ένα μοναστήρι. Ανήκε τότε στα χάσια (φορολογικές προσόδους) του σαντζάκμπεη του Κάρλελι, που, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, διέμενε στο φρούριο της Αγίας Μαύρας. Ως βαρόσι με 200 σπίτια αναφέρεται και στα 1564 (Β.2), μεταξύ των οποίων και ορισμένα σπίτια μουσουλμάνων σπαχήδων. Στα 1641/42 (Α.10) καταστιχώθηκαν 350 χριστιανοί του βαροσιού της Αγίας Μαύρας που κατέβαλαν μειωμένο κεφαλικό φόρο (Α.13), καθώς συνεισέφεραν στην περιφερειακή άμυνα του φρουρίου ως σκοποί (*karavulci*), ώστε να προειδοποιούν για την κίνηση των πλοίων, και ως γεφυροποιοί (*köprüci*), συντηρητές δηλαδή των γεφυρών που ένωναν το φρούριο της Αγίας Μαύρας με την Ακαρνανία και τη Λευκάδα. Οι χριστιανοί, λοιπόν, του βαροσιού συμμετείχαν με αυτό τον τρόπο στην μεθοριακή κοινωνία του φρουρίου. Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί στα 1670/71 (Δ) το βαρόσι είχε 300 μεγάλα σπίτια με κεραμίδια και, σε αντίθεση με αυτά του φρουρίου, αυλές και ενίοτε κήπους, από τα οποία δέκα ανήκαν σε μουσουλμάνους· όλα τα σπίτια ήταν ξύλινα. Ο Εβλιγιά παραθέτει και μια εξήγηση γι' αυτό: «Όντας κοντά στα σύνορα, οι κάτοικοι του φρουρίου εμποδίζουν το χτίσιμο πέτρινων σπιτιών σε αυτό το βαρόσι, γιατί μπορεί να έρθουν οι εχθροί και να το καταλάβουν: «Μην μπει ο εχθρός σε πέτρινα σπίτια, τα οχυρώσει και αδυνατίσει το φρούριο»· και με αυτή τη σκέψη δεν αφήνουν να χτιστούν πέτρινα σπίτια στο βαρόσι. Μέσα στην αγορά υπάρχει ένα τζαμί χτισμένο από ξύλο· ξύλινος είναι και ο μιναρές του».¹⁴⁴ Ο Εβλιγιά τοποθετεί επίσης στο βαρόσι ένα μεστζίτι, μικρό τέμενος χωρίς μιναρέ, έναν τεκέ, και ένα σχολείο.

Καθώς το φρούριο, που με τους στρατιώτες του και τις οικογένειές τους θα έφταναν βεβαίως τους 1.000 ανθρώπους, αποτελούσε ένα μεγάλο καταναλωτικό κέντρο, το μεγάλο βαρόσι της Αγίας Μαύρας, πιθανότατα με αντίστοιχο πληθυσμό, θα πρέπει να είχε ως κύρια λειτουργία τον ανεφοδιασμό τους μέσω της αγοράς, από τα προϊόντα της τοπικής βιοτεχνίας και της αγροτικής υπαίθρου.¹⁴⁵ Σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), στο φρούριο της Αγίας Μαύρας υπήρχε «παζάρι». Θεωρούμε πως η κυρίως αγορά της Αγίας Μαύρας δεν βρισκόταν μέσα στο φρούριο, όπου ο Εβλιγιά αναφέρει μόνο ένα χάνι χωρίς καταστήματα, αλλά στο βαρόσι, όπου σύμφωνα με τον ίδιο υπήρχαν δύο χάνια· ο Εβλιγιά αναφέρει επίσης ότι εκεί υπήρχαν επίσης «συνολικά 100 καταστήματα», τα περισσότερα από τα οποία ήταν μυροπωλεία, καθώς και πολλά υποδηματοποιεία «που φτιάχνουν μαύρα φράγκικα υποδήματα». Προφανώς ανήκαν

συνοικισμού στα δυτικά του κάστρου στα χρόνια του Καρόλου Α' Τόκκου (1374-1429).

144 Στο βενετικό σχέδιο του 1684 που δημοσίευσε η Λιάτα, «Η 'τετρακωμία' της Λευκάδας», σ. 25, 30, απεικονίζεται ένα τζαμί στο *borgo*.

145 Βλ. γενικότερα Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 152-153.

στους χριστιανούς του βαροσιού. Οι χριστιανοί πιθανότατα λειτουργούσαν και τα πολυάριθμα καπηλεία στα οποία, σύμφωνα με τον Εβλιγιά, σύχναζαν οι λεβέντ της Αγίας Μαύρας. Τη λειτουργία της αγοράς επέβλεπε ένας έφορος (*muhtesib*) και τα τέλη εισέπραττε ένας συλλέκτης διοδίων (*bâcdâr*) (Δ).¹⁴⁶

Στο βαρόσι θεωρούμε προφανές ότι κατοικούσαν και οι έμποροι και οι καπετάνιοι του εμπορικού στόλου της Αγίας Μαύρας. Ένα οθωμανικό διάταγμα του 1564 (B.4) αναφέρει ορθόδοξους εμπόρους της Αγίας Μαύρας, το πλοίο των οποίων είχε κουρσέψει ο σπαχής Ιμπραήμ, κάτοικος του βαροσιού. Για κάποιους ναυτικούς, πλοιοκτήτες ή πλοιάρχους από την Αγία Μαύρα έχουμε μαρτυρίες και από τις βενετικές πηγές.¹⁴⁷ Ένα οθωμανικό ναυλοσύμφωνο του 1638 (Γ.50) καταγράφει τη συμφωνία ενός χριστιανού καπετάνιου της Αγίας Μαύρας, του Γιώργου Αρματά Ρείς, με μουσουλμάνους εμπόρους της Μεθώνης για να μεταφέρει τα εμπορεύματά τους στην Τύνιδα. Σύμφωνα με την αναφορά του Στάθη Μαρίνου (1623), ο εμπορικός στόλος της Αγίας Μαύρας αριθμούσε σαράντα «βασέλα», μεγάλα πλοία, που ταξίδευαν στη Μπαρπαριά, στην Τύνιδα, στη Βενετία και εν γένει στις χριστιανικές χώρες και βέβαια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· υπήρχαν επιπλέον και 500 «βάγκες» που μετέφεραν σιτάρι και κρασί στα βενετικά νησιά του Ιονίου.¹⁴⁸ Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι τα πλοία κατασκευάζονταν επιτόπου.¹⁴⁹

Σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, οι ορθόδοξοι χριστιανοί του βαροσιού της Αγίας Μαύρας είχαν επτά μικρές εκκλησίες και επτά «Ρωμιούς πρωτόγερους (*portoyoroz*), δηλαδή κεχαγιάδες της πόλης (*şehir kethüdüları*)». Το κατάστιχο του 1641/42 (A.10) περιλαμβάνει ονομαστικό κατάλογο όλων των 350 υπόχρεων σε κεφαλικό φόρο στο βαρόσι. Στο τέλος καταγράφονται 13 επικεφαλής χανέδων που είχαν μετακινηθεί πρόσφατα στο βαρόσι, προερχόμενοι κυρίως από το Ανατολικό (σημ.

146 Σε ιεροδικαστικά έγγραφα του 17ου αιώνα (Γ.46, Γ.64) συναντάμε σε δύο περιπτώσεις αγορανόμους ως μάρτυρες.

147 Γ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σ. 117-121 από παραπομπή της Σεβαστής Λάζαρη, «Η αναφορά-έκθεση του Στάθη Μαρίνου το 1623», *Οι αφανείς της λευκαδίτικης ιστορίας*, Πρακτικά ΙΔ' Συμποσίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Πιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 3-5 Αυγούστου 2009, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2010, σ. 64.

148 Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 487 και το σχολιασμό της Σεβαστής Λάζαρη, «Η αναφορά-έκθεση του Στάθη Μαρίνου το 1623», σ. 63-65. Για την προμήθεια σιτηρών των βενετικών νησιών του Ιονίου από την οθωμανική πλευρά της μεθορίου, βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου, passim*.

149 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 465. Εξάλλου, ο Στάθης Μαρίνος αναφέρει ότι η Λευκάδα διέθετε δάση με ξυλεία που επαρκούσε για την κατασκευή πλοίων (στο ίδιο, σ. 487). Σε οθωμανικό έγγραφο του 1648 αναφέρεται ένας χριστιανός ξυλουργός στο βαρόσι (Γ.54).

Αιτωλικό) και την Αργαλαδιά (;), αλλά και από το Κονιδάρι της Βόνιτσας και τον Αλέξανδρο.

Ας σημειωθεί, τέλος, σε σχέση με το «μεγάλο βαρόσι», ότι ο Εβλιγιά Τσελεμπή (Δ) τοποθετεί εκεί το ιεροδικείο της Αγίας Μαύρας, το δικαστήριο δηλαδή του καδή. Σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, ο καδής, ο μουσουλμάνος δικαστής και νοτάριος της Αγίας Μαύρας, εισέπραττε ημερήσια αποζημίωση 15 άσπρων (0,25 χρυσά δουκάτα)· σύμφωνα με την ίδια πηγή οι καδήδες εξασφάλιζαν την αποζημίωση αυτή από τη φορολογική πρόσοδο του χωριού Εγκλουβή, που έφτανε τότε τα 5.000 άσπρα ετησίως (περ. 170 χρυσά δουκάτα) και τους είχε παραχωρηθεί ως τιμάριο, χωρίς βέβαια υποχρέωση συμμετοχής στις εκστρατείες.¹⁵⁰ Στα χρόνια του Εβλιγιά Τσελεμπή (Δ), το εισόδημα του καδή είχε φτάσει τα 150 άσπρα ημερησίως (0,6 χρυσά δουκάτα).¹⁵¹ Την πρώτη μνεία σε καδή στην Αγία Μαύρα συναντάμε στην αρχαιότερη οθωμανική πηγή που απόκειται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στη Λευκάδα, ένα ιεροδικαστικό έγγραφο που εκδόθηκε από τον Σεϊντί γιο Χουσεϊν, «καδή στη θεοφρούρητη Αγία Μαύρα», το Μάιο του 1483 (Γ.1). Στα σωζόμενα έγγραφα των καδήδων της Αγίας Μαύρας συναντάμε συχνά τους χριστιανούς κατοίκους του βαροσιού να προσφεύγουν στο ιεροδικείο για να καταστιχώσουν αγοραπωλησίες γης (Γ.5, Γ.8, Γ.11) ή αφιερώσεις σε μοναστήρια (Γ.58), να εξοφλήσουν χρέη προς μουσουλμάνους του φρουρίου (Γ.46) ή για να αντιδικήσουν μεταξύ τους για κληρονομικά ζητήματα (Γ.28, Γ.47, Γ.54). Σε μία περίπτωση, στα 1620 (Γ.35), συναντάμε ορισμένους από αυτούς να εμπλέκονται σε συνεταιρισμό στην υπομίσθωση του μουκατά ενός ιχθυοτροφείου.¹⁵²

Προς την πλευρά της Ακαρνανίας, σύμφωνα με την περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπή, η πύλη του φρουρίου, που είχε μείνει από την «οχύρωση των Φράγκων», είχε διπλές ισχυρές σιδερένιες πόρτες και οδηγούσε, μέσω μιας κρεμαστής από τροχαλία γέφυρας πάνω από την τάφρο, στο «βαρόσι Σεχιντλίκ» (*Varos-ı Şehidlik*), κατά λέξη το «βαρόσι των μαρτύρων του ιερού πολέμου», που είχε ίσως αυτή την ονομασία επειδή εκεί είχαν ταφεί οι νεκροί της οθωμανικής πολιορκίας του 1479· εκεί βρισκόταν εξάλλου και το νεκροταφείο του φρουρίου. Πρόκειται για τον οικισμό της «Άλλης Μεριάς», τον οποίο συναντάμε για πρώτη φορά στο κατάστιχο του 1613/14 (Α.8) ως χωριό με 8 χριστιανικούς χανέδες.¹⁵³ Σύμφωνα με τον Εβλιγιά εκεί διέμεναν

150 Συγκριτικά, για τον καδή του μεγαλύτερου σε έκταση και πληθυσμό Αγγελόκαστρου προβλεπόταν σύμφωνα με το κατάστιχο μεγαλύτερη ημερήσια αποζημίωση, ύψους 40 άσπρων (περ. 2/3 ενός χρυσού δουκάτου).

151 Ο Εβλιγιά αναφέρει ότι στην Αγία Μαύρα υπήρχε και σείχουλισλάμης, εννοώντας μουφτή.

152 Βλ. αναλυτικά παρακάτω.

153 Στην Άλλη Μεριά αναφέρεται λίγο αργότερα ο παπα-Νικόλαος ή Νεκτάριος Ζαμπέλης

και μουσουλμάνοι. Όλα τα σπίτια του οικισμού ήταν ξύλινα, όπως και στο μεγάλο βαρόσι.¹⁵⁴

Την ίδια περίπου εποχή, γύρω στα 1600, αναπτύχθηκε στην τοποθεσία όπου σήμερα βρίσκεται η πόλη της Λευκάδας, το «βαρόσι της Λευκάδας» όπως το αποκαλεί ο Εβλιγιά Τσελεμπή (Δ), ο οικισμός της Αμαξικής, στην οποία οδηγούσε ο αμαξιτός δρόμος που περνούσε πάνω από το υδραγωγείο. Στην Αμαξική μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα του νησιού μετά την βενετική κατάκτηση στα 1684. Για πρώτη φορά τη συναντάμε σε οθωμανικό τίτλο ιδιοκτησίας (*tapunname*) του έτους 1596 (Γ.20), με τον οποίο ο βοϊβόδας και ζαμπίτης της Αγίας Μαύρας Γιουσούφ γιος Αμπντουλάχ και ο σούμπασης Οσμάν παραχώρησαν στον Αντρέα Μπουρσινό, από το βαρόσι της Αγίας Μαύρας, έναν άδειο σπιτότοπο δεκαοκτώ οργυιών μέσα στο χωριό Αμαξική. Τα σύνορα του οικοπέδου που αναφέρονται στο έγγραφο ήταν το σπίτι του Αντώνη Βρετού [;], το σπίτι του Στάθη Πολίτη, δημόσιος δρόμος (προφανώς ο μοναδικός αμαξιτός δρόμος) και η θάλασσα. Οι δύο Οθωμανοί αξιωματούχοι εισέπραξαν για την παραχώρηση του οικοπέδου το τέλος τίτλου (*resm-i tapu*), «ώστε να μπορεί όποτε θελήσει να χτίσει σπίτι και να το κατέχει χωρίς να τον παρενοχλεί κανείς».

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Αμαξική συνοικιζόταν εκείνη την περίοδο, εφόσον βλέπουμε να παραχωρούνται οικοπέδα. Ο οικισμός καταχωρίζεται για πρώτη φορά ως χωριό στο κατάστιχο του 1613/14 (Α.8), με 19 χανέδες. Γνωρίζουμε ότι στα 1625, σύμφωνα με ενθύμηση του ίδιου έτους του ιερέα Ν. Ζαμπέλη, τα σπίτια «εις την Αμαξικήν» είχαν πέσει όλα «και μαγαζία και κτιστά και ταύλινα», όπως είχε συμβεί και με μερικά σπίτια στη Χώρα (το μεγάλο βαρόσι δηλαδή), στο κάστρο και στην Άλλη Μεριά.¹⁵⁵ Στα 1636, σε χοτζέτι του καδή της Αγίας Μαύρας (Γ.47), η Αμαξική αναφέρεται ως συνοικία (*mahalle*) της «θεοφρούρητης Αγίας Μαύρας». Εκεί βρισκόταν μια αποθήκη (*mahzen*) που ανήκε στον αποθανόντα Αντρέα Μεθώνιο από το βαρόσι, μερίδιο στην οποία διεκδικούσε στο ιεροδικείο ο γιος του Μίχος. Δέκα χρόνια αργότερα, σε άλλο ιεροδικαστικό έγγραφο (Γ.53), ο Μίχος εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης της αποθήκης, η οποία συνόρευε με τις ιδιοκτησίες του Νικολού Φλεμοτόμου και του Γιάννη Κόκλα, καθώς και με δημοσιά. Σύμφωνα με το έγγραφο, τρεις μουσουλμάνοι του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, ο Χαϊρεντίν-ζαντέ Μεμί Νταή, ο Μουσταφά Τσελεμπή γιος Μεμί, ο Οσμάν Νταή γιος Ραμαζάν Κεχαγιά και ο μιάμης Γιουσούφ Χατζέ, προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι ο αδελφός του Μίχου, ο Μπένος, «αδιαλείπτως απών», χρωστούσε στον καθένα τους, είχαν καταπατήσει την αποθήκη

γράφοντας για το σεισμό του 1625, αντιδιαστέλλοντάς τη με τη χώρα (το βαρόσι δηλαδή) και το φρούριο. Ροντογιάννης, «Σεισμολόγιο Λευκάδος (1469-1971)», σ. 156.

154 Βλ. την απεικόνιση της Άλλης Μεριάς σε σχέδιο του 1684 που δημοσιεύει η Λιάτα, «Η ‘τετρακωμία’ της Λευκάδας», σ. 21-23, 30, σύμφωνα με την οποία ο οικισμός βρισκόταν πιθανώς στο λεγόμενο «νησακούλι».

155 Ροντογιάννης, «Σεισμολόγιο Λευκάδος (1469-1971)», σ. 156.

για να «την πάρουν αντί του χρέους». Σύμφωνα με την κατάθεση ενώπιον του καδή ως μαρτύρων του Μεμί γιου Αμπντουλάχ, καθώς και των κατοίκων στην Αμαξική και γειτόνων Νικολού Φλεμοτόμου και Στάθη Ρεϊς (καπετάνιου), η αποθήκη ανήκε στον Μίχο και στον πατέρα του Αντρά επί σαράντα χρόνια. Σύμφωνα με ιεροδικαστικό έγγραφο του 1648 (Γ.54), επρόκειτο για αποθήκη κρασιού, η οποία περιήλθε εν τέλει στη σύζυγο του Μίχου Μεθώνιου, την Παγώνα, μετά το θάνατο του συζύγου της και αφού είχαν εξοφληθεί από την πώληση των υφασμάτων της προίκας της τα χρέη του Μίχου σε χριστιανούς και μουσουλμάνους. Με τόσα καπηλειά, εξάλλου, στο βαρόσι της Αγίας Μαύρας σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί, το κρασί αποτελούσε κύριο εμπορικό προϊόν που μεταφερόταν εκεί από τα αμπέλια του νησιού.

Στα 1641/42, το αναλυτικό κατάστιχο του έτους αυτού (Α.10) κατέγραψε 40 επικεφαλής χανέδων στο χωριό Αμαξική, υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο, από τους οποίους 13 είχαν εγκατασταθεί εκεί προερχόμενοι από τους Σφακιώτες, την Κονοπίνα, την Καντήλα, ακόμα και από το Ανατολικό. Στα 1670/71, ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ) αναφέρει 700 σπίτια στην Αμαξική, αριθμό προφανώς υπερβολικό, «όλα σπίτια απίστων Ρωμιών», με κεραμίδια, διάσπαρτα καταστήματα και είκοσι εκκλησίες.

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκε ότι η μισθοδοσία της φρουράς της Αγίας Μαύρας προερχόταν από τους μουκατάδες. Σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), στο οποίο οι μουκατάδες χαρακτηρίζονται «σουλτανικά χάσια», μουκατά αποτελούσε καταρχάς η γέφυρα που ένωνε το φρούριο της Αγίας Μαύρας με την Ακαρνανία. Τα ετήσια έσοδα από τα διόδια που εισπράττονταν εκεί υπολογίζονταν τότε σε 1.000 άσπρα (περ. 17 χρυσά δουκάτα). Την κρεμαστή αυτή γέφυρα, που σηκωνόταν για να περνούν τα πλοία, αναφέρει ο σύγχρονος Πιρί Ρεϊς στο Νησολόγιό του.¹⁵⁶ Ο Στάθης Μαρίνος, στην αναφορά του στα 1623, την αναφέρει ως ξύλινη «γέφυρα της Στερεάς», η οποία μπορούσε να σηκωθεί.¹⁵⁷ Ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ) αναφέρει ότι βρισκόταν «στη ρίζα του φρουρίου, κρεμαστή με τροχαλία»: «Όταν περνάνε πλοία σηκώνουν τη γέφυρα με τροχαλίες· αφού περάσουν στην άλλη πλευρά τα πλοία, οι φρεγάτες και τα καϊκια, την ξανακατεβάζουν με σχοινιά στη θέση της». Στη συνέχεια του δρόμου προς την ηπειρωτική χώρα υπήρχαν και άλλες ξύλινες γέφυρες· αυτές φαίνονται σε βενετικό σχέδιο του 1684¹⁵⁸ και στο χάρτη του Alberti του 1688,¹⁵⁹ και ένωναν το φρούριο της Αγίας Μαύρας με την Ακαρνανία.

156 Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεϊς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο: Η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 325.

157 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδας*, τ. Α', σ. 486-487.

158 Λιάτα, «Η 'τετρακωμία' της Λευκάδας», σ. 23 και 30.

159 Τον βενετικό χάρτη του Sebastian Alberti του 1688, που βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία της Αυστρίας στη Βιέννη, έχει δημοσιεύσει και σχολιάσει η Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η

Μουκατάδες αποτελούσαν επίσης κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή τα λιμάνια του καζά της Αγίας Μαύρας. Η σκάλα της Αγίας Μαύρας απέφερε τότε ετήσιες προσόδους από τελωνειακά τέλη 5.000 άσπρα (περ. 85 χρυσά δουκάτα). Το λιμάνι της Αγίας Μαύρας, με βάση τους ελληνικούς πορτολάνους του 16ου αιώνα που μελέτησε ο Πάνος Ροντογιάννης, βρισκόταν απέναντι από τον Άγιο Γεώργιο στις σημερινές Απάνω Αλυκές.¹⁶⁰ Λιμάνι όμως βρισκόταν επίσης βόρεια του φρουρίου, το λιμάνι του Αγίου Νικολάου στα Δέματα, καθώς και μπροστά και βορειοδυτικά από το φρούριο.¹⁶¹ Τα λιμάνια επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω του Διαύλου, με ανοιγμένη την κρεμαστή ξύλινη γέφυρα δίπλα στο φρούριο που αναφέρθηκε παραπάνω.

Σχεδόν τριπλάσιας αξίας, 14.000 άσπρα ετησίως (σχεδόν 240 χρυσά δουκάτα), ήταν όμως τα κρατικά έσοδα από το λιμάνι που ονομάζεται στην ίδια πηγή «σκάλα της Αμπρακιάς» (*iskele-i Abraka*), προφανώς στον Αμβρακικό Κόλπο. Είναι εύλογο, καθώς ο Αμβρακικός Κόλπος εισχωρεί στην ηπειρωτική ενδοχώρα, ότι μέσω αυτού του λιμανιού γινόταν η εξαγωγή των προϊόντων του ηπειρωτικού τμήματος του σαντζακιού του Κάρλελι, της Ακαρνανίας δηλαδή.¹⁶² Το λιμάνι αυτό θα πρέπει να συσχετιστεί με το χωριό Αμπρακιά, το οποίο βρισκόταν σε απότομο βράχο δυτικά της όχθης της λίμνης Αμβρακιάς, όπου το μικροτοπωνύμιο Αμπρακιά σήμερα. Ίσως λοιπόν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η σκάλα της Αμπρακιάς βρισκόταν στα χρόνια του τεκμηρίου μας στην όχθη του Αμβρακικού κόλπου, στη σημερινή Αμφιλοχία, που αποτελεί τη γειτονική έξοδο της περιοχής στη θάλασσα. Αργότερα, οι περισσότεροι κάτοικοι της Αμπρακιάς εξαναγκάστηκαν από τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων να μετοικήσουν στον Κραβασαρά (σημ. Αμφιλοχία) που είχε ιδρύσει.¹⁶³

Λευκάδα στη βενετική χαρτογραφία (1686-1729)», στο Γ. Τόλιας και Δ. Λούπης (επιμ.), *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου (Τετράδια Εργασίας 25/26)*, Αθήνα 2004, σ. 101-106, 120-121. Ευχαριστούμε την κ. Ελένη Γράψα που μας παραχώρησε ψηφιακή αναπαραγωγή του χάρτη σε μεγάλη κλίμακα για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Η ίδια έχει δημοσιεύσει το χάρτη στο *Δίαυλος-Διώρυξ Λευκάδος 1688-1987*, Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Λευκάδας, Λευκάδα 2009.

160 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 27

161 Στο ίδιο, σ. 9. Τα Δέματα αναφέρει και ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Δ).

162 Άλλα λιμάνια στην επαρχία του Κάρλελι ήταν σύμφωνα με το ίδιο κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν το λιμάνι του Δραγαμέστου (σημ. Αστακός), με έσοδα για το κράτος 7.856 άσπρα, και του Ανατολικού (Αιτωλικού) με 7.250 άσπρα. Βλ. Kiel, "The Sandjak of Karli-III", σ. 709.

163 Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 396 υποσημ. 3. Για το χωριό Αμπρακιά αναφερόμενο σε ελληνικά έγγραφα του 1616 και του 1690 βλ. Γεώργιος Α. Φερεντίνος, *Ιστορία της Ακαρνανίας*, τ. Γ' Τουρκοκρατία-Βενετοκρατία 1479 μ.Χ.-1817 μ.Χ., Αθήνα χ.χ., σ. 10-12. Από το χωριό Αμπρακιά πέρασε και ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα 1670/71 (Δ).

Το τοπίο γύρω από το φρούριο της Αγίας Μαύρας συμπλήρωνε βέβαια το ιχθυοτροφείο στη λιμνοθάλασσα.¹⁶⁴ Σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3), το ιχθυοτροφείο απέφερε τότε ετησίως 18.000 άσπρα (περ. 305 χρυσά δουκάτα)· στον καζά της Αγίας Μαύρας αποτέλούσε τότε μουκατά και το ιχθυοτροφείο στη λίμνη της Βουλκαριάς, μεταξύ Αγίας Μαύρας και Βόνιτσας, με πολύ μικρότερα έσοδα, μόλις 800 άσπρα (περ. 13,5 χρυσά δουκάτα). Για την εκμετάλλευσή τους, το οθωμανικό κράτος φαίνεται ότι εφάρμοζε τότε ένα σύστημα συνεταιρικής διαχείρισης με τους ίδιους τους ψαράδες, μοιράζοντας τις προσόδους εξ ημισείας με αυτούς στην περίπτωση της Βουλκαριάς και σε αναλογία 8:10 υπέρ του κράτους στην περίπτωση της Αγίας Μαύρας. Τα έσοδα από τον μουκατά του ιχθυοτροφείου «της γέφυρας της Αγίας Μαύρας» και των περιχώρων της (πιθανώς της Βουλκαριάς δηλαδή)¹⁶⁵ συνεισέφεραν στη μισθοδοσία της φρουράς της Αγίας Μαύρας σύμφωνα με τους καταλόγους των ετών 1581-1590 (Α.5) και 1610-1626 (Α.7). Στα 1581-1590 στη μισθοδοσία της φρουράς συνεισέφεραν επίσης τα ιχθυοτροφεία της Άρτας, προφανώς στον Αμβρακικό Κόλπο, ενώ στα 1610-1626 τα ιχθυοτροφεία του Ανατολικού. Σύμφωνα με τις παραπάνω πηγές, οι μισθωτές των ιχθυοτροφείων ήταν όλοι μουσουλμάνοι. Ένα ιεροδικαστικό έγγραφο του έτους 1620 (Γ.35) μαρτυρεί ότι στη μίσθωση των ιχθυοτροφείων εμπλέκονταν ως υπομισθωτές και χριστιανοί του βαροσιού της Αγίας Μαύρας και της Βόνιτσας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την πηγή μας, ο Νικόλας Κούφλος, από το βαρόσι της Αγίας Μαύρας, και ο παπα-Σταμάτης, από την κωμόπολη (*kasaba*) της Βόνιτσας, είχαν μισθώσει συνεταιρικά, μαζί με άλλους 12 χριστιανούς, έναντι 55.000 άσπρων (περ. 366 χρυσά δουκάτα), το ένα τρίτο του ιχθυοτροφείου της Στρούγκας (*Ístruga*),

164 Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 467. Το ιχθυοτροφείο ήταν ενιαίο και χωρίστηκε σε δύο τμήματα μετά τη διάνοιξη του Διαύλου, στο μικρότερο δυτικό και στο μεγαλύτερο ανατολικό. Εκμισθωνόταν και στα χρόνια των Βενετών. Βλ. στο ίδιο, σ. 599-601· Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, σ. 160-172. Για το ιχθυοτροφείο στα χρόνια των Βενετών βλ. ειδικότερα Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Το ιχθυοτροφείο της Λευκάδας τον 18ο αιώνα», *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. ΠΑ: *Κοινωνία-Θεσμοί (μέρος Α')*, Κύθηρα 2009, σ. 260-273. Για τη σημασία της αλιείας στο Ιόνιο στα 1761 βλ. Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τόμος Β': *Τεκμήρια*, σ. 85-92. Για την αλιεία γενικότερα στον ελλαδικό χώρο βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η αλιεία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: μια πρώτη καταγραφή», *Τα Ιστορικά* 45 (2006), σ. 315-352. Βλ. επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος και Ευδοκία Ολυμπίτου (επιμ.), *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες: από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (*Τετράδια Εργασίας* 33), Αθήνα 2010, όπου και μελέτη του Παναγιώτη Μιχαηλάρη για την διαχείριση της αλιείας και των προϊόντων της στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα (σ. 85-96).

165 Στα ιχθυοτροφεία της περιοχής μεταξύ Βόνιτσας και Αγίας Μαύρας αναφέρεται και ο Εβλιγιά Τσελεμπή (Δ).

που μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι θα βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ Αγίας Μαύρας και Βόνιτσας.¹⁶⁶ Φαίνεται όμως ότι οι αναμενόμενες πρόσοδοι δεν απέδωσαν και βρέθηκαν με χρέος 42.000 άσπρων (280 χρυσών δουκάτων), γεγονός που οδήγησε τους συνεταιίρους τους σε φυγή και τους δύο παραπάνω στη φυλακή, όπου τους έριξε ο εμίνης του ιχθυοτροφείου, ο κυρίως μισθωτής δηλαδή, για να εισπράξει το χρέος από τους δυο τους. Επιχειρώντας να αποζημιωθούν, τουλάχιστον εν μέρει, κατέφυγαν στον καδή της Αγίας Μαύρας, διεκδικώντας 4.000 άσπρα από την Κατίρω Λινάρδου, εγγυήτρια ενός από τους διαφυγόντες συνεταιίρους τους, του Νικόλα Αυλωνίτη, επίσης από το βαρόσι της Αγίας Μαύρας.

Η υψηλότερη δημόσια πρόσοδος στον καζά της Αγίας Μαύρας στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (Α.3) προερχόταν από την αλυκή της Λευκάδας, τις σημερινές Κάτω Αλυκές.¹⁶⁷ Σύμφωνα με την πηγή μας, στις αλυκές εργαζόνταν 11 αλυκάριοι (*tuzciyan*) από το χωριό Σφακιώτες,¹⁶⁸ οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι (*muaf*) από τους φόρους, σύμφωνα με σουλτανικό διάταγμα. Η πρόσοδος της αλυκής υπολογιζόταν με βάση την ετήσια παραγωγή αλατιού: συνολικά το κράτος υπολόγιζε να εισπράξει ετησίως 19.500 άσπρα (περ. 330 χρυσά δουκάτα), το μεγαλύτερο έσοδο στον καζά, αν εξαιρέσουμε τον κεφαλικό φόρο. Σύμφωνα με τους καταλόγους των ετών 1581-1590 (Α.5) και 1610-1626 (Α.7) στη μισθοδοσία της φρουράς συνεισέφεραν μαζί με την αλυκή της Λευκάδας και η αλυκή της Κατοχής στην Ακαρνανία: στα 1581-1590 η δαπάνη της μισθοδοσίας καλυπτόταν επίσης από την αλυκή της Άρτας, προφανώς στον Αμβρακικό Κόλπο. Σύμφωνα με την αναφορά του Στάθη

166 Συνολικά θα είχε προσόδους λοιπόν άνω των 1.000 χρυσών δουκάτων.

167 Σύμφωνα με τον Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 359, 612, οι αλυκές της Λευκάδας ξεκίνησαν να λειτουργούν στα χρόνια του Κάρολου Α' Τόκκου. Οι Κάτω Αλυκές είχαν στα χρόνια των Βενετών έκταση 500 στρεμμάτων και είχαν 26 αλατοπηγεία. Σύμφωνα με την αναφορά του Στάθη Μαρίνου, το ιχθυοτροφείο ενοικιαζόταν στα 1623 μαζί με την αλυκή περίπου 5.000 δουκάτα το χρόνο. Στο ίδιο, σ. 487. Βλ. επίσης Λάζαρη, «Η αναφορά-έκθεση του Στάθη Μαρίνου το 1623», σ. 68. Για τις αλυκές στα χρόνια των Βενετών, όταν επίσης εκμισθώνονταν, βλ. και Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Βενετοκρατίας*, σ. 172-189.

168 Η προέλευση των αλυκάρων από τους Σφακιώτες φαίνεται ότι διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, όπως τεκμηριώνεται από καταχώριση στο πρωτόκολλο του νοτάριου Γεώργιου Μπαρμπάριγου για σύμβαση εργασίας με συντροφία εργαζομένων στην αλυκή και χρονολογία 20 Ιουνίου 1709· τα επώνυμα των εργαζομένων σε αυτή παραπέμπουν σαφώς σε Σφακισάνους. Ευχαριστούμε τον κ. Γεράσιμο Γληγόρη για αυτή την παραπομπή και την κ. Ελένη Γράφα, που πρόκειται να δημοσιεύσει την ανέκδοτη αυτή καταχώριση.

Μαρίνου, το ιχθυοτροφείο ενοικιαζόταν στα 1623 μαζί με την αλυκή περίπου 5.000 δουκάτα το χρόνο.¹⁶⁹

Γύρω από το φρούριο της Αγίας Μαύρας, την προκεχωρημένη στρατιωτική βάση των Οθωμανών στο Ιόνιο Πέλαγος, είχε αναπτυχθεί ένα σύνθετο οικιστικό τοπίο, που τον 17ο αιώνα αποτελούσαν τρεις οικισμοί. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί τους περιέγραψε ως το μεγάλο βαρόσι (η Χώρα), το βαρόσι Σεχιντλίκ (η Άλλη Μεριά) και το βαρόσι της Λευκάδας (η Αμαξική). Μαζί με το κάστρο συναποτελούσαν την «Τετρακωμία της Λευκάδας».¹⁷⁰ Αν συνυπολογίσουμε τον πληθυσμό τους, με την υπόθεση ότι οι περίπου 300 στρατιωτικοί του φρουρίου είχαν δημιουργήσει οικογένειες, θα μπορούσαμε να τον εκτιμήσουμε συνολικά σε 1.500-2.000 άτομα για το 16ο αιώνα (όταν καταγράφονται περίπου 200 χανέδες στο βαρόσι) και 2.000-3.000 άτομα για τον 17ο αιώνα (όταν καταγράφονται σχεδόν 400 χανέδες στα τρία βαρόσια). Μια τέτοια χονδροειδής βέβαια εκτίμηση θα κατέτασσε την «Τετρακωμία της Λευκάδας» στη μικρότερη κατηγορία των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων του ελλαδικού χώρου, τις «μικρές πόλεις», που θεωρείται και η κυρίαρχη μορφή για τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁷¹

Το φρούριο και οι οικισμοί-δορυφόροι του αποτελούσαν κόμβους στη θαλάσσια επικοινωνία και το εμπόριο, με δύο λιμάνια προς βορρά και προς νότο του φρουρίου ενωμένα μεταξύ τους μέσω του διαύλου, και με μια γέφυρα που εξασφάλιζε τη χερσαία επικοινωνία μεταξύ της ηπειρωτικής χώρας και της Λευκάδας. Τα ρηχά νερά της περιοχής της Λευκάδας εξασφάλιζαν επίσης στο φρούριο και στους οικισμούς γύρω του δύο σημαντικές παραγωγικές δραστηριότητες, όπως είδαμε, την ιχθυοκαλλιέργεια και την παραγωγή αλατιού.

Συνολικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι γύρω από το φρούριο της Αγίας Μαύρας είχε διαμορφωθεί ένα σύνθετο μεθοριακό χριστιανικό οικιστικό πλέγμα, που συμπλήρωνε την αμυντική δυνατότητα του φρουρίου και συμμετείχε στη μεθοριακή κοινωνία μέσω των οικονομικών δραστηριοτήτων.

169 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 487. Βλ. επίσης Λάζαρη, «Η αναφορά-έκθεση του Στάθη Μαρίνου το 1623», σ. 68.

170 Η έκφραση «Τετρακωμία της Λευκάδας» είναι νεολογισμός που οφείλεται στον Σπύρο Ασδραχά. Λιάτα, «Η 'τετρακωμία' της Λευκάδας», σ. 13.

171 Βλ. Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 77-79. Για τις «μικρές πόλεις» στον ελλαδικό χώρο των οθωμανικών χρόνων βλ. Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης, *Μικρές πόλεις της ελληνικής χερσονήσου κατά την πρώτη νεώτερη εποχή: Η περίπτωση της Ξάνθης (15ος-17ος αι.)*, Ξάνθη 2008, σ. 21-22.

Η αγροτική ενδοχώρα της μεθορίου

Το νησί της Λευκάδας αποτελούσε στα χρόνια των Οθωμανών μια αγροτική ενδοχώρα, η φορολογία της οποίας συμπλήρωνε τις προσόδους που συντηρούσαν τη φρουρά της Αγίας Μαύρας. Στον Πίνακα 1 συγκεντρώσαμε όλες τις πληροφορίες που διαθέτουμε από τα οθωμανικά κατάστιχα για τους οικισμούς-φορολογικές ενότητες της Λευκάδας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα σε ό,τι αφορά τα φορολογικά τους δεδομένα (βλ. και τον Χάρτη στη σ. 78). Με βάση αυτές τις πηγές έχει επιχειρηθεί να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα για τα αναστήματα των οικισμών και την κίνηση του πληθυσμού της Λευκάδας στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁷²

Οι αγροτικοί οικισμοί που βρίσκονταν στο πεδινό βορειοανατολικό τμήμα του νησιού, σχετικά κοντά στο φρούριο και στην «Τετρακωμία» της Αγίας Μαύρας, ήταν συγκριτικά μικρού μεγέθους σε ό,τι αφορά τους φορολογούμενους.¹⁷³ Το 16ο αιώνα ξεχώριζε πάντως σε ό,τι αφορά τα μεγέθη η Κατούνα του Γκιώνη Μπούα, που έφτασε μάλιστα τους 70 χανέδες σύμφωνα με το κατάστιχο του 1563, με φορολογική πρόσοδο 18.715 άσπρων (περ. 310 χρυσά δουκάτα).¹⁷⁴ Το κατάστιχο του 1641/42 (Α.10) αναφέρει ονομαστικά 30 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στο χωριό, οι οποίοι είχαν τότε καθήκοντα πυριτιδοποιών, ώστε, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, να ανεφοδιάζουν το φρούριο της Αγίας Μαύρας με μπαρούτη. Για το λόγο αυτό κατέβαλλαν τον κεφαλικό φόρο σε χαμηλότερο ύψος, 103 άσπρα ετησίως αντί 381 άσπρα που ήταν το ύψος του κεφαλικού φόρου ανά χανέ στο βιλαέτι της Αγίας Μαύρας (Α.13). Το χωριό θα πρέπει να ταυτιστεί πιθανώς με τη σημερινή Κατούνα. Ίσως σε αυτόν τον οικισμό να αναφέρεται στα 1630 ο παπα-Νικόλαος Ζαμπέλης ως «Κατούνα του Καρυώτη», τα σπίτια και τα δέντρα της οποίας αποτέλεσαν θύματα του σεισμού εκείνου του έτους.¹⁷⁵ Δεν είναι σαφές αν συνδέεται με τον οικισμό του Καρυώτη (σημ. Παλαιοί Καρυώτες), που απαντάται για πρώτη φορά ως χωριό στο κατάστιχο του 1641/42, με 30 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο: μεταξύ των υπόχρεων

172 Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου (Λευκάδα, ιζ' αι.): Ερμηνευτικές δυνατότητες», *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 33-52 και Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Ηλίας Κολοβός, «Δεδομένα και προβλήματα της δημογραφίας της Λευκάδας στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά ΙΕ' Συμποσίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Πορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 18-20 Αυγούστου 2010, Αθήνα 2011, σ. 67-89. Πρβλ. γενικότερα για την κυριαρχία της μορφής των μικρότερων οικισμών στην ελληνική ύπαιθρο και για την κίνηση του πληθυσμού, Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 84-111 και 136-149.

173 Βλ. Ασδραχάς και Κολοβός, «Δεδομένα και προβλήματα της δημογραφίας της Λευκάδας», σ. 70, 75.

174 Βλ. Πίνακα 1 και υποσημ.

175 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 480.

σε κεφαλικό φόρο στα 1641/42 αναφέρονται στην Κατούνα του Γκιώνη Μπούα ένας Καντινός Καρυώτης και ένας Καρυώτης Καντινός, που ίσως συνδέονται με το όνομα της Κατούνας.

Ο οικισμός της Κατούνας του Γκιώνη Μπούα ήταν προφανώς επιβίωση των αλβανικών εγκαταστάσεων στη Λευκάδα από τα χρόνια των Τόκκων.¹⁷⁶ Καταχωρίζεται στα οθωμανικά κατάστιχα και ένας μικρότερος «αδελφός» οικισμός σε ό,τι αφορά την καταγωγή του, η Κατούνα του Βεντούρα, που τον τοποθετούμε στην ίδια περιοχή: με βάση το κατάστιχο του 1641/42 (Α.10), το οποίο έχει συνταχθεί με μια γεωγραφική σειρά και τον ονομάζει απλώς Βεντούρα, βρισκόταν μεταξύ Καρυώτη και Σολιανής Πλαγιάς. Η Κατούνα του Βεντούρα είχε 18-19 χανέδες στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, αλλά μόλις 2-4 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα διαδοχικά κατάστιχα του 17ου αιώνα. Είναι προφανές ότι ο οικισμός βρέθηκε σε φθίνουσα πορεία σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό του στα χρόνια των Οθωμανών και εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια, καθώς δεν μαρτυρείται στα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας. Στην Κατούνα Βεντούρα υπαγόταν σύμφωνα με τα κατάστιχα των χρόνων του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και μια γεωργική περιοχή (*mezraa*)¹⁷⁷ με την ονομασία Σωτήρα. Ως Αγία Σωτήρα (*S. Sotira*) αναφέρεται στους βενετικούς χάρτες του Alberti και του Coronelli νοτίως της Κατούνας, τοπωνύμιο που διατηρείται και σήμερα.¹⁷⁸ Με βάση αυτό το δεδομένο θα μπορούσαμε ίσως να τοποθετήσουμε την Κατούνα του Βεντούρα νοτίως της σημερινής Κατούνας.

Στο σημείο όπου ξεκινούσε από τη μεριά της Λευκάδας η γέφυρα των ρωμαϊκών χρόνων που ένωνε το νησί με την Ακαρνανία τοποθετούμε στη διάρκεια του 15ου-16ου αιώνα και, τουλάχιστον μέχρι και τα 1613/14, τον μικρό οικισμό του Περάματος, με 8-12 χανέδες.¹⁷⁹ Τα φορολογικά έσοδά του προέρχονταν κυρίως από την εισπραξη «τέλους περάσματος» (*resm-i geçiit*), που κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή υπολογιζόταν σε 1.890 άσπρα (περ. 32 δουκάτα) και στα 1563 σε 2.354 άσπρα (σχεδόν 40 δουκάτα). Το τέλος θα εισπραττόταν από όσους περνούσαν με πλοίαρια από το νησί απέναντι και αντιστρόφως.

Κατά το 17ο αιώνα μεγαλύτερος οικισμός στο γεωγραφικό αυτό διαμέρισμα της Λευκάδας ήταν πλέον το Φρόνι, ξεπερνώντας την Κατούνα του Γκιώνη Μπούα, με

176 Οι εγκαταστάσεις των Αλβανών στη Λευκάδα χρονολογούνται πιθανώς στα χρόνια του Καρόλου Α' Τόκκου, ο οποίος, σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων, άρχισε να εγκαθιστά στο νησί «Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, μάλλον τους Αλβανίτας». Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 331-332, 350.

177 Για τους μεζράδες γενικότερα βλ. İnalçık και Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία*, τ. Α', σ. 181-186.

178 Ευχαριστώ τον κ. Γεράσιμο Γληγόρη για τον εντοπισμό του τοπωνυμίου.

179 Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 204. Το Πέραμα αναφέρεται ήδη σε έγγραφο του 1489 (Γ.2).

40 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα 1641/42· τον προηγούμενο αιώνα συναντάμε το Φρύνι να αναπτύσσεται από 14 σε 30 χανέδες. Η Απόλπενα φαίνεται ότι συνοικίστηκε στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, καθώς μαρτυρείται για πρώτη φορά στο κατάστιχο του 1563, με 20 χανέδες· στο κατάστιχο του 1641/42 καταγράφηκαν στο χωριό 25 υπόχρεοι σε κεφαλικό φόρο.

Ο μεγαλύτερος όγκος του φορολογούμενου χριστιανικού πληθυσμού (40% του συνολικού αριθμού των χριστιανικών χανέδων) κατοικούσε στο κεντρικό-ορεινό τμήμα της Λευκάδας.¹⁸⁰ Εδώ βρισκόταν το μεγαλύτερο χωριό σε φορολογικά εισοδήματα στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, οι Σφακιώτες, με πάνω από 20.000 άσπρα (περ. 340 δουκάτα), και με τους περισσότερους υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο, 110, στα 1641/42. Το χωριό αναφέρεται κατά κανόνα στις οθωμανικές καταστιχώσεις και στα έγγραφα με τη μορφή «Σφακιός» (*İsfaköz*)· εντούτοις, στην αρχαιότερη μαρτυρία για το χωριό, ένα έγγραφο του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας του έτους 1489 (Γ.2) που επικυρώνει μια προικοδοσία μεταξύ χριστιανών, αναφέρονται με τη μορφή «Σφακιώτες» (*İsfakötöz*).¹⁸¹ Το έγγραφο αυτό προσφέρει και μια ζωντανή εικόνα για την αγροτοκτηνοτροφική οικονομία ενός νέου σπιτικού στην περιοχή του χωριού, καθώς καταγράφει την προίκα που έδωσε ο Δημήτρης γιος Φράγκου στο γαμπρό του Πέτρο γιο Λάγη που είχε εγκατασταθεί στους Σφακιώτες προερχόμενος από το Πέραμα:¹⁸² δύο ικανά ζευγάρια βόδια για το όργωμα των χωραφιών, δύο ακόμα βόδια, δύο νεαρούς ταύρους, πέντε αγελάδες, δύο νεογέννητα μοσχαράκια, ένα μερίδιο σε αμπέλι που ο πεθερός είχε σε συνιδιοκτησία με τα τέσσερα αδέρφια του, ένα βαρέλι και δέκα φλουριά. Συναντάμε την οικογένεια Φράγκου των Σφακιωτών και σε μεταγενέστερα οθωμανικά έγγραφα που απόκεινται στα Γ.Α.Κ. Λευκάδας· φαίνεται ότι το οικογενειακό τους αρχείο περιήλθε κάποτε στο μοναστήρι της Κόκκινης Εκκλησίας ίσως μαζί με τα κτήματά τους. Δύο από τα αδέρφια του Δημήτρη γιου Φράγκου αγόρασαν στα 1499 (Γ.3) από τους τιμαριούχους

180 Βλ. Ασδραχάς και Κολοβός, «Δεδομένα και προβλήματα της δημογραφίας της Λευκάδας», σ. 69, 75.

181 Πρβλ. επίσης την αναφορά στο «χωριό των Σφακιώτες» στις πράξεις του Νοτάριου Καρουσάδων Κέρκυρας στο Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Γ. Ε. Ροδολάκης, Δ. Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του Νοτάριου Καρουσάδων Κέρκυρας Πρωτοπαπά Φίλιππου Κατωμέρη (1503-1507)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 33 (1997), αρ. 19 (κληρονομιά προίκας, 8 Μαρτίου 1503). Η μαρτυρία αυτή αλλά και οι πολλαπλές αναφορές των οθωμανικών πηγών στους Σφακιώτες επιβεβαιώνουν πλήρως τις παρατηρήσεις του Σπύρου Ι. Ασδραχά, «Οι Σφακιώτες της Λευκάδας και ο υποτιθέμενος κρητικός εποικισμός», *Πατριδογραφήματα*, σ. 53-70.

182 Στα 1622/23 συναντάμε τρία αδέρφια, τους Καλαρίτες, που είχαν εγκατασταθεί στους Σφακιώτες προερχόμενοι από τα Σιτοχώρα της Άρτας (Γ.37) ως υπηρέτες του Σταμάτη Μάρκου.

του χωριού το δικαίωμα χρησικτησίας με τίτλο (*tapu*) ενός χωραφιού, που ανήκε στο Νικόλα Λάγιο, ο οποίος, χαρακτηριζόμενος ως «χαϊνης» (*hain*), «προδότης» δηλαδή, είχε φύγει από τη Λευκάδα για να περάσει στη βενετική επικράτεια. Στα 1533 (Γ.5) ο παπάς Γεώργιος Φράγκος αγόρασε ενώπιον του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας για 600 άσπρα (περ. 10 δουκάτα) από τη Μάρω Ξαχερνά ένα ιδιόκτητο χωράφι, μισό αμπέλι και ένα βαρέλι, πιθανώς την προίκα της. Ο ίδιος παπάς αγόρασε στα 1544 (Γ.8), έναντι 650 άσπρων (περ. 11 δουκάτα), τα χωράφια και τα αμπέλια των παιδιών και κληρονόμων του Νικηφόρου στους Σφακιώτες, καταβάλλοντας το τέλος τίτλου στους τιμαριούχους του χωριού.¹⁸³

Το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή καταγράφει στους Σφακιώτες και ένα μοναστήρι, το οποίο πιθανολογούμε ότι ήταν η Επισκοπή, η μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου το Γενέσιον.¹⁸⁴ Σε οθωμανικό έγγραφο του έτους 1533 (Γ.5) αναφέρεται ένα χωράφι που ανήκε στην εκκλησία Επισκοπή (*Piskopi kilise*)· σε ένα άλλο έγγραφο του έτους 1514 (Γ.4) αναφέρεται ένα χωράφι του αρχιεπισκόπου.¹⁸⁵ Στα 1611 (Γ.26), όταν ο μοναχός Ιωνάς Πρεμεντινός από τους Σφακιώτες πέθανε χωρίς αρσενικούς απογόνους, ο ζαμπίτης του χωριού τα παραχώρησε με τίτλο ύψους 3.000 άσπρων (24 δουκάτων) στους μοναχούς της «εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη».¹⁸⁶ Πιθανώς τα ίδια «χωράφια του Αγίου Ιωάννη» στους Σφακιώτες παραχωρήθηκαν με τίτλο το 1679 (Γ.66) από τον ζαμπίτη του χωριού στους μοναχούς παπα-Θεοφάνη (Δανία) και παπα-Άνθιμο (Μαρίνο), για λογαριασμό φαίνεται των μονών του Αγίου Ιωάννη στο Λιβάδι και της Κόκκινης Εκκλησίας αντίστοιχα.¹⁸⁷

Μεγάλο χωριό στο κεντρικό-ορεινό τμήμα της Λευκάδας ήταν επίσης η Καρύα, με 123 χανέδες τη δεκαετία του 1520 και 50 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα

183 Πρβλ. και έγγραφο Γ.10 του 1557 που αναφέρεται ενδεχομένως στην ίδια κληρονομιά που περιέρχεται με τίτλο στον Μάρκο Φράγκο και το έγγραφο Γ.18 του 1590 που αναφέρει έναν Γιάκουμο Φράγκο. Τέλος, σε έγγραφο του 1595 (Γ.19) αναφέρεται ένας Σταμάτης γιος Φράγκου.

184 Βλ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 283.

185 Οι ιεράρχες της Λευκάδας (επίσκοποι μέχρι το 1513, στη συνέχεια αρχιεπίσκοποι μέχρι το 1799, και έπειτα μητροπολίτες από τότε) είχαν εγκατασταθεί από τα μεσαιωνικά χρόνια μέχρι το 1697 στην περιοχή των Σφακιωτών, στη μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου το Γενέσιον, η οποία γ' αυτό το λόγο λεγόταν και Επισκοπή. Βλ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 283-284. Ενδεχομένως η αναφορά στον αρχιεπίσκοπο σε αυτό το έγγραφο του 1515 είναι μια έμμεση μαρτυρία για την αναβάθμιση του επισκόπου δυο χρόνια πριν.

186 Για τη μονή του Αγίου Ιωάννη στους Σφακιώτες βλ. Ασδραχάς, «Οι Σφακιώτες της Λευκάδας», σ. 60-62.

187 Για τα δύο αυτά πρόσωπα βλ. υποσημ. στα τεκμήρια Γ.64 και Γ.66.

1641/42.¹⁸⁸ Στα 1544 (Γ.7) επικυρώνεται από τον τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας ένας εξωδικαστικός συμβιβασμός που αφορούσε κληρονομιά της οικογένειας Σταύρακα, την οποία συναντάμε στο χωριό και στο ονομαστικό κατάστιχο του κεφαλικού φόρου του 1641/42 (Α.10). Οι Σταύρακες, μαζί με άλλες οικογένειες (Αραβανήδες, Μπάλτσες, Γιαννούτσους και Μπουρσινούς) και τον παπά του χωριού, δηλώνοντας σαφώς μια μορφή κοινοτικής οργάνωσης,¹⁸⁹ προσέφυγαν το 1584 (Γ.16) στον τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας για να προστατεύσουν το κατ' αποκοπή φορολογικό καθεστώς της εκκλησίας της Αγίας Βαρβάρας στο χωριό.¹⁹⁰ στην ελληνική σημείωση στο οπισθόφυλλο του εγγράφου αναφέρονται ως οι «γέροντες» του χωριού.

Στην Καρυά είχε ιδρυθεί από τον ιερομόναχο Ιερεμία Αραβανή στα 1605 η μονή του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στο Λιβάδι.¹⁹¹ Στα 1676 (Γ.64) ο ζαΐμης της Καρυάς Χουσεΐν Αγά επιχείρησε ανεπιτυχώς, άγνωστο για ποιο λόγο, να προσβάλει ενώπιον του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας τον διορισμό του Άνθιμου (Μαρίνου) ως ηγουμένου της μονής, ο οποίος, προς υπεράσπισή του, επέδειξε το διοριστήριο έγγραφο του επισκόπου.

Ο Αλέξανδρος είχε 98 χανέδες στη δεκαετία του 1520 και 40 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα 1641/42.¹⁹² Στην περιφέρειά του αναφέρεται ότι βρισκόταν στα 1616 το μοναστήρι της Κόκκινης Εκκλησίας.¹⁹³ Στα 1629 (Γ.42) ο παπα-Θωδωρής

188 Το όνομα του χωριού δεν μπορεί να θεωρηθεί, όπως πιθανολογεί ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 408, ότι σχετίζεται με το τουρκικό «karye» («χωριό»), που ορθογραφείται διαφορετικά.

189 Βλ. γενικά για τις κοινότητες στον ελλαδικό χώρο Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 264-269.

190 Ένας ναός της Αγίας Βαρβάρας αναφέρεται στην περιοχή Σπαθάρι στην περιφέρεια της Καρυάς. Μεταγενέστερα ανήκε στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Λιβάδι. Βλ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 292. Εμφανίζεται και στους χάρτες του Alberti και του Coronelli νότια των Πηγαδισάνων σε ύψωμα στο Λιβάδι Καρυάς.

191 Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 288

192 Στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 το χωριό χωρίζεται σε δύο διακριτούς οικισμούς, που ονομάζονται Colivata (Κολλυβάτα) in Alexandro και Mavrevata (Μαυρογιαννάτα) Alexandro.

193 Για το ναό της Κόκκινης Εκκλησίας, που θεωρείται ότι χτίστηκε στην περιφέρεια του χωριού Πλατύστομα με χαρακτηριστικό κόκκινο πηλό, το 1478, αφιερωμένος στην Παναγία, από τους μοναχούς Σάββα Μανωλίτση και Χαρίτωνα Δαμιανή, που έζησαν εκεί στη συνέχεια, προερχόμενοι από τον Αλέξανδρο, βλ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 287-288. Πρβλ. όμως τις αντιρρήσεις του Πάνου Γ. Ροντογιάννη, «Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τ. Γ' (1973), Αθήνα 1974, σ. 189-190. Ο σημερινός ναός του διαλυμένου και ερειπωμένου μοναστηριού ανοικοδομήθηκε μετά από κατάρρευση στα 1722.

του Αλέξανδρου, μαζί με τους Στάθη Κολιό, Κομνηνό Σούντια, Γιώργο Μανωλίτση και Μίχο Τατά, εκπροσωπώντας προφανώς την κοινότητα του χωριού, επικύρωσαν ενώπιον του καδή της Αγίας Μαύρας ένα συμβιβασμό με τους μοναχούς Ιωακείμ και Αρσένιο της Κόκκινης Εκκλησίας: καθώς οι τελευταίοι, πριν γίνουν μοναχοί, είχαν συμμετάσχει παλαιότερα, ως κάτοικοι του χωριού, στη σύναψη διάφορων δανείων, συμβιβάστηκαν να καταβάλουν για το λόγο αυτό στην κοινότητα 1.200 άσπρα (10 δουκάτα). Έχουμε εδώ μάλλον μια έμμεση μαρτυρία για τη διαδικασία καταχρέωσης των αγροτικών κοινοτήτων λόγω των φορολογικών πιέσεων στη διάρκεια του 17ου αιώνα.¹⁹⁴

Η Βαυκερή, όπως και η Εγκλουβή, ήταν επίσης μεγάλα χωριά του ορεινού κεντρικού τμήματος του νησιού. Η Βαυκερή¹⁹⁵ έφτανε τους 105 χανέδες στα 1563 και είχε 50 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο σύμφωνα με το κατάστιχο του 1641/42. Η Εγκλουβή είχε 84 χανέδες σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή: οι φορολογικές της πρόσοδοι συντηρούσαν τότε τον καδή της Αγίας Μαύρας. Σύμφωνα με το κατάστιχο του 1641/42 ήταν τότε ένα από τα μεγαλύτερα χωριά της Λευκάδας, με 100 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο. Το 1616, ο Στάθης Καλύβας από την Εγκλουβή τραυματίστηκε από επίθεση με μαχαίρι του μουσουλμάνου ληστή Ντερβίς-ογλού Μουσταφά, που όπως φαίνεται δραστηριοποιούνταν στον ορεινό χώρο της Λευκάδας. Επειδή πιθανώς η Μονή της Κόκκινης Εκκλησίας κινδύνευε με πρόστιμο, καθώς η επίθεση έγινε κοντά της, ο Στάθης Καλύβας κατέθεσε ενώπιον του καδή της Αγίας Μαύρας (Γ.30) ότι η επίθεση εναντίον του έγινε «μακριά, όσο δεν ακούγεται φωνή ανθρώπου, από το χωριό Αλέξανδρος και το εν λόγω μοναστήρι», στο οποίο δεν επέρριπτε ευθύνη για το περιστατικό. Μικρότερος οικισμός στην ίδια ορεινή περιοχή ήταν τα Πλατύστομα, που καταστικώθηκαν με 23 χανέδες τη δεκαετία του 1520 και 12 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα 1641/42.

Στην περιοχή των Σκάρων τοποθετούμε τον οικισμό Αγία Θέκλα, που καταστικώθηκε στη δεκαετία του 1520 με δέκα χανέδες και δύο μοναστήρια: το ένα ήταν πιθανώς η Κόκκινη Εκκλησία, και το δεύτερο ένα εκκλησάκι της Αγίας Θέκλας που τοποθετείται κοντά της, στους δυτικούς πρόποδες των Σκάρων.¹⁹⁶ Η Αγία Θέκλα αναφέρεται με μόλις δύο χανέδες στο κατάστιχο του 1613/14 και βρισκόταν προφανώς σε τροχιά εγκατάλειψης. Συναντάμε το τοπωνύμιο και σε δύο σύγχρονα οθωμανικά έγγραφα που προέρχονται από την Κόκκινη Εκκλησία, καθώς η μονή συγκέ-

194 Για την καταχρέωση βλ. Ασδραχάς κ. ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 345-346.

195 Το όνομα του χωριού, που συναντάμε από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και είναι προφανώς αρχαιότερο, δεν συνδέεται, όπως πιθανολογεί ο Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 423 με το τουρκικό βακφ χαϊρί (*vakf hayri*), που ορθογραφείται διαφορετικά.

196 Ό.π., σ. 445 υποσημ. 2.

ντρωνε γη στην περιοχή της. Στα 1619 οι γιοι του Χουσεΐν Κογιούν-ζαντέ πούλησαν για 360 άσπρα (2,4 δουκάτα) στην Κόκκινη Εκκλησιά ένα χωράφι τους στην Αγία Θέκλα (Γ.33 και Γ.34).

Στην ίδια περιοχή πιθανολογούμε ότι ίσως βρισκόταν και η Αγία Βαρβάρα, ένα χωριό που καταγράφεται στο κατάστιχο της δεκαετίας του 1520 με 67 χανέδες, αλλά δεν την συναντάμε ξανά στα επόμενα κατάστιχα. Στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 σημειώνεται *Santa Barbara* στους Σκάρους, ίσως με 1-2 οικίες τότε. Ως *Santa Barbara* σημειώνεται στον ίδιο χάρτη και στο χάρτη του Coronelli του 1698 στην περιφέρεια της Καρυάς, σε ύψωμα βορειοανατολικά του οικισμού. Εκεί, στην τοποθεσία Σπαθάρι, τοποθετούμε ένα ναό της Αγίας Βαρβάρας που αναφέρεται σε οθωμανικό έγγραφο του 1584 ότι διέθετε μοναχούς, σε «βουνό» «μέσα στο σύνορο της Καρυάς», για την οποία οι κάτοικοι του χωριού κατέβαλαν έναν φόρο κατ' αποκοπή (βλ. Γ. 16).¹⁹⁷

Οι Πηγαδισιάνοι είχαν 22 χανέδες κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και 14 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο σύμφωνα με το κατάστιχο του 1641/42. Δυτικότερα, στην περιοχή της Εξάνθειας τοποθετούμε τα χωριά Κοντριάδα και Βλαχοχώρι, που αναφέρονται στο κατάστιχο της δεκαετίας του 1520 με 25 και 19 χανέδες αντίστοιχα. Η Κοντριάδα είναι και σήμερα μικροτοπωνύμιο στην περιοχή της Εξάνθειας.¹⁹⁸ Στους βενετικούς χάρτες του Alberti και του Coronelli σημειώνεται ως ξεχωριστό χωριό *Condriada*, με λιγοστά σπίτια και δική του περιφέρεια, στην οποία σύμφωνα με το κατάστιχο της δεκαετίας του 1520 υπήρχε και ένα μοναστήρι.¹⁹⁹ Το Βλαχοχώρι πιθανολογούμε ότι συνδέεται με το τοπωνύμιο Βλαχάτα που διατηρείται και σήμερα στην περιοχή του νεκροταφείου της Εξάνθειας: βρίσκονται εκεί ίχνη (κεραμεική) παλιού οικισμού.²⁰⁰ Το Βλαχοχώρι καταστιχώνεται και στα 1563 με 25 χανέδες, όταν το συναντάμε για τελευταία φορά. Από το κατάστι-

197 Σύμφωνα με τον π. Ιωαννίκιο Ζαμπέλη, ναός της Αγίας Βαρβάρας υπάρχει σήμερα μόνο στα Περιβολάκια Απόλλενας. Ίσως θα μπορούσαμε, από την άλλη, να συσχετίσουμε αυτό το χωριό με τον Άγιο Βάρβαρο, τη σημερινή Τρύφου στην Ακαρνανία. Σε μια άλλη εκδοχή, ενδεχομένως να πρόκειται για το σημερινό Πέρα Χωριό της Περατιάς, που ονομάζεται επισήμως Αγία Βαρβάρα, με ομώνυμο ναό και νεκροταφείο. Ευχαριστούμε τον κ. Δημήτρη Τσερέ για την υπόδειξη αυτή.

198 Βλ. Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 362.

199 Στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 σημειώνονται δύο εκκλησίες μέσα στην περιφέρεια της Κοντριάδας, οι οποίες θα μπορούσαν να ταυτίζονται με παλαιότερα μοναστήρια: τον Άγιο Γεώργιο και τον Άγιο Νικόλαο. Σύμφωνα με τον π. Ιωαννίκιο Ζαμπέλη, είναι πιθανότερο να πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο, που αποτελούσε μονόδριο.

200 Η παράδοση της Εξάνθειας, όπως μας μετέφερε η κ. Ελένη Γράψα, αναφέρει ότι η Εξάνθεια δημιουργήθηκε με συνένωση οικισμών, ένας από τους οποίους ήταν τα Βλαχάτα. Η κ. Γράψα επίσης μας πληροφορεί ότι τα περισσότερα κτήματα της περιοχής που σήμερα ονομάζεται Βλαχάτα ανήκουν σε Βλάχους, οι οποίοι θάβονται κοντά και γύρω από την

χο του 1613/14 και εξής στην περιοχή συναντάμε την Εξάνθεια, που είχε στα 1641/42 25 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η Εξάνθεια διαδέχτηκε το Βλαχοχώρι.

Τέλος, το δυτικότερο χωριό στην περιοχή αυτή, το Καλαμίτσι, είχε 9 χανέδες σύμφωνα με το κατάστιχο της δεκαετίας του 1520 και 25 χανέδες στα 1563 και στα 1641/42. Στα 1552 ο σαντζάκμπεης του Κάρλελι είχε αναθέσει σε τέσσερις κατοίκους του χωριού, από την οικογένεια Περδικάρη, να πιάσουν γεράκια για το σουλτάνο, τα οποία δεν είχαν όμως φτάσει στον προορισμό τους, με αποτέλεσμα να διαταχθεί έρευνα από τον καδή της Αγίας Μαύρας (B.1). Λίγα χρόνια νωρίτερα, στα 1547, ο φλαμπουράρης (σαντζάκμπεης) Αγγελοκάστρου, Αγίας Μαύρας και των εξής (των περιχώρων) Τζαφέρ Μπέη είχε ζητήσει με επιστολή του στα ελληνικά από τον βενετό Προβλεπτή της Κεφαλονιάς να του στείλει οκτώ θηλυκούς πετρίτες για να τους στείλει στο σουλτάνο, στέλνοντάς του δώρα και υποσχόμενος να πληρώσει γι' αυτά παρόμοιο αίτημα, το ίδιο έτος, είχε απευθύνει με ελληνική πάλι επιστολή και ο «καστελιών» (φρούραρχος) της Αγίας Μαύρας, Μουσταφά Μπέη, για δύο ή τέσσερις πετρίτες, με τη μεσολάβηση του πρωτοπαπά της Αγίας Μαύρας.²⁰¹ Την εκτροφή των κυνηγετικών γερακιών στην Κεφαλονιά και στη δυτική Λευκάδα φαίνεται ότι διευκόλυνε η δασική κάλυψη.

Το νοτιοανατολικό τμήμα της Λευκάδας συγκέντρωνε έναν μεγάλο όγκο του πληθυσμού του νησιού, ακολουθώντας τον κεντρικό ορεινό χώρο.²⁰² Σύμφωνα με το κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή ξεχώριζε ιδιαίτερα το Φτερνό, με 163 χανέδες, τους περισσότερους ανάμεσα στους αγροτικούς οικισμούς του νησιού, καθώς και ένα μοναστήρι.²⁰³ Επειδή στο κατάστιχο δεν καταγράφεται ο Πόρος, τον οποίο συναντάμε για πρώτη φορά στην οθωμανική καταστίχωση του 1613/14, ούτε το Μαραντοχώρι, ίσως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του νοτιοανατολικού άκρου του νησιού υπαγόταν στο Φτερνό, εξ ου και ο μεγάλος αριθμός των καταγραφόμενων χανέδων. Στα 1641/42 το Φτερνό είχε 51 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο και ο Πόρος 60. Ο Βουρνικάς έφτανε τους 90 χανέδες στα 1563 και στα 1641/42 είχε 46 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο. Στα 1566/67 (Γ.12) οι κάτοικοι του Βουρνικά ανέλαβαν οι ίδιοι τη μίσθωση της δεκάτης του χω-

εκκλησία του Αγίου Νικολάου που ανήκε στους Βλάχους, ενώ οι άλλοι χωριανοί ξεχωριστά.

201 Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, «Ιερακοτροφία στην Κεφαλληνία (1547)», *Δωδώνη* 30 (2001), σ. 229-235.

202 Βλ. Ασδραχάς και Κολοβός, «Δεδομένα και προβλήματα της δημογραφίας της Λευκάδας», σ. 69-70, 75.

203 Με μεγάλη επιφύλαξη θα μπορούσαμε να προτείνουμε την ταύτιση αυτής της μονής με τη μονή Αγίου Γεωργίου στου Μπισά στο Μαραντοχώρι, που ο Π. Γ. Ροντογιάννης, «Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα», σ. 68-69, χρονολογεί ίσως ως τα τέλη του 16ου αιώνα.

ριού προς τον τιμαριούχο, ύψους 210 κοιλών σιτάρι και 215 κοιλών κριθάρι. Πρόκειται για μια σαφή ένδειξη κοινοτικής οργάνωσης, που, εξάλλου, έχουμε συναντήσει και σε άλλα χωριά της Λευκάδας. Ας σημειωθεί ότι στα 1652/53 (Γ.57) καταγράφεται ως μάρτυρας σε ένα οθωμανικό έγγραφο ένας μουσουλμάνος με καταγωγή από το χωριό, ο Χασάν από το Βουρνικά (*Vurnikali*). Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο η μονή της Κόκκινης Εκκλησίας αποκτούσε, αφού κατέβαλε το τέλος τίτλου, το χωράφι μιας άκληρης χριστιανής στο γειτονικό Άλατρο. Το Άλατρο είχε και αυτό 85 χανέδες στα 1563 και 40 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στα 1641/42. Ο Σύβρος αναφέρεται στο κατάστιχο των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή ως «Μεγάλος Σύβρος», με 77 χανέδες, σε αντιδιαστολή προφανώς με κάποια μικρότερη γειτονική, αλλά διακριτή, οικιστική μονάδα, με την ονομασία Σύβρος. Παρακάτω στην ίδια πηγή το χωριό Σύβρος αναφέρεται δύο φορές, με λιγοστά νοικοκυριά και στις δύο περιπτώσεις. Στα 1641/42 στον Σύβρο καταστικώθηκαν 28 υπόχρεοι σε κεφαλικό φόρο. Ο Άγιος Ηλίας είχε 23 χανέδες τη δεκαετία του 1520· δύο άλλοι ομώνυμοι οικισμοί που αναφέρονται στο ίδιο κατάστιχο δεν έχουν ταυτιστεί με ακρίβεια.²⁰⁴ Το κατάστιχο του 1613/14 αναφέρει έναν μικρό οικισμό με την ονομασία Τριάδα και 8 χανέδες ως υπαγόμενο στον Άγιο Ηλία. Καθώς στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 σημειώνεται Αγία Τριάδα (*Santa Triada*) στη δυτική πλευρά του χωριού του Αγίου Ηλία, μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι ήταν τότε διακριτός οικισμός.²⁰⁵

Στον κάμπο του σημερινού Νυδριού, τον κάμπο του Κλιμινού (*Campo di Climino*) σύμφωνα με τον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688, ίσως εκεί όπου σημειώνονται εκκλησίες (*chiese*), τοποθετούμε το χωριό του Εγκλιμενού,²⁰⁶ που καταγράφεται με 55 χανέδες στα κατάστιχα του 16ου αιώνα. Στα 1641/42 καταστικώθηκε ως «Κατούνα μαζί με τον Εγκλιμενό», με 20 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο: φαίνεται ότι η κατοίκηση στην περιοχή είχε στο μεταξύ οργανωθεί με κύριο κέντρο τη σημερινή

204 Εκτός του σημερινού Αγίου Ηλία, στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 σημειώνεται και ένας ερειπωμένος (*villa detruitta*) Άγιος Ηλίας ανάμεσα στο Φτερνό και στο Κατωχώρι. Στον ίδιο χάρτη καταγράφονται ομώνυμοι οικισμοί στους Σκάρους και στην περιοχή των Σφακιωτών (ο Άγιος Ηλίας στο Σπανοχώρι σήμερα). Ο π. Ιωαννίκιος Ζαμπέλης μας πληροφόρησε ότι υπάρχει σήμερα ναός του Αγίου Ηλία σε ελαιώνα κάτω από το Φτερνό. Οι κάτοικοι του Κατωχωρίου του επιβεβαίωσαν την ύπαρξη ερειπωμένου οικισμού γύρω από το ναό αυτό. Επιπλέον, σε μεταγενέστερα κατάστιχα (Α.8, Α.10), αναφέρεται ένας Μικρός Άγιος Ηλίας που βρισκόταν πολύ κοντά και δυτικά από τη σημερινή Κεχροπούλα, όπου σήμερα υπάρχει ομώνυμο ύψωμα. Ο οικισμός ανήκε στον Δήμο Παλαίρου, χωρίς κατοίκους στα 1836 (ευχαριστούμε τον κ. Δημήτρη Τσερέ για τον εντοπισμό).

205 Σύμφωνα με τον π. Ιωαννίκιο Ζαμπέλη, υπάρχει και σήμερα ναός της Αγίας Τριάδας στα ΒΔ του Αγίου Ηλία, στην έξοδο προς το εξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής και την Εγκλουβή. Ο παλιός τρισυπόστατος ναός κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1970.

206 Εγκλιμενός λέγεται σήμερα ο προλιμένας που συνεχίζει σε κύριο λιμένα και φτάνει ως το τωρινό χωριό Βλυχό. Βλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 101.

Παλαιοκατούνα. Η Παλαιοκατούνα αναφέρεται με 25 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο στο κατάστιχο του 1613/14. Στα 1650/51 (Γ.56) η μονή της Κόκκινης Εκκλησιάς απέκτησε εκεί ένα χωράφι που παλαιότερα ανήκε σε ένα κάτοικο της Βαυκερής.

Στον κάμπο της σημερινής Βασιλικής, η Εύγηρος είχε 23 χανέδες και η Κοντάραινα 28 τη δεκαετία του 1520. Το Μαραντοχώρι φαίνεται ότι συνοικίστηκε τα επόμενα χρόνια, καθώς καταγράφεται για πρώτη φορά στο κατάστιχο του 1613/14 μαζί με ένα χωριό Αχροπισιάς. Στα 1641/42, τα χωριά Εύγηρος, Κοντάραινα και Μαραντοχώρι καταστιχώθηκαν με 15, 8 και 40, αντίστοιχα, υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο.

Το ΝΔ άκρο της Λευκάδας ήταν το λιγότερο κατοικημένο τμήμα του νησιού.²⁰⁷ Εδώ συναντάμε το Διαμιλιάνι,²⁰⁸ που καταστιχώθηκε με 80 χανέδες τη δεκαετία του 1520, και με λιγότερους χανέδες τον Άγιο Πέτρο, το Αθάνι, το Κομιλιό και το Δράγανο. Στα 1641/42 όλοι οι οικισμοί της περιοχής, στους οποίους προσθέτονταν πλέον και ο Ρουπακιάς, είχαν περί τους 12-45 υπόχρεους σε κεφαλικό φόρο. Στα 1599, ένα οθωμανικό έγγραφο (Γ.21) αναφέρεται στον Γαλιάκο παπα-Δημήτρη από τον Άγιο Πέτρο, ο οποίος είχε φύγει από το χωριό για να εμπορευθεί και επιστρέφοντας ζήτησε να ανακτήσει το χωράφι που είχε πουλήσει ερήμην του ο αδελφός του.

Οι αγρότες της Λευκάδας καλλιεργούσαν τη γη σε κλήρους, η έκταση των οποίων αναφέρεται πολύ σπάνια στα οθωμανικά έγγραφα που διαθέτουμε: ένα χωράφι στα Πλατύστομα που πουλήθηκε στα 1630/31 (Γ.43) αναφέρεται ότι δεχόταν περίπου μισό κοιλό σπόρο, ενώ δυο άλλα μεγαλύτερα που εκχερσώθηκαν στη Ζαβέρδα στην Ακαρνανία στα 1701/2 αναφέρεται ότι δέχονταν περίπου δυο και έξι κοιλιά αντίστοιχα (Γ.67, Γ.78). Ένα πολύ μεγαλύτερο χωράφι στην Καρυά που πουλήθηκε στα 1624 (Γ.38) μεταξύ μουσουλμάνων αναφέρεται ότι δεχόταν περίπου 20 κοιλιά σπόρο. Πάντοτε όμως αναφέρονται τα σύνορά τους, συνήθως οι γειτονικοί κλήροι με τα ονόματα των κατόχων τους, και η τοποθεσία στην οποία βρίσκονταν. Παρατηρούμε ότι συνήθως οι κλήροι ήταν διεσπαρμένοι στις περιφέρειες των οικισμών και ενίοτε και σε γειτονικές περιφέρειες: στα έγγραφά μας καταγράφονται 2-5 διάσπαρτα χωράφια ανά αγρότη (Γ.4, Γ.7, Γ.10, Γ.26).

Σύμφωνα με το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, οι αγρότες είχαν δικαιώματα νομής και κατοχής στην αρόσιμη γη, εφόσον δεν εγκατέλειπαν την καλλιέργειά της και συνέχιζαν να καταβάλλουν τους φόρους από τα γεωργικά εισοδήματα. Όταν όμως εγκατέλειπαν τους κλήρους τους, οι δικαιούχοι των φορολογικών προσόδων είχαν το δικαίωμα να παραχωρήσουν το χωράφι τους σε άλλους καλλιεργητές. Αυτό συνέβη στην περίπτωση του Νικόλα Λάγιου από τους Σφακιώτες (Γ.3) που εγκατέ-

207 Βλ. Ασδραχάς και Κολοβός, «Δεδομένα και προβλήματα της δημογραφίας της Λευκάδας», σ. 70, 75.

208 Στον βενετικό χάρτη του Alberti του 1688 το Diamigliani απεικονίζεται ως περιφέρεια με ιδιαίτερα σύνορα όπου σημειώνονται οι οικισμοί Chimazata, Messinata, Manassi.

λειψε στα 1499 την οθωμανική επικράτεια για τη βενετική· οι τιμαριούχοι των Σφακιωτών, άνδρες της φρουράς της Αγίας Μαύρας, παραχώρησαν το χωράφι του σε δυο άλλους χριστιανούς. Η μεταβίβαση γινόταν «σύμφωνα με τον σουλτανικό νόμο (*kanun-i sultan*) και την αυτοκρατορική διαταγή. Να σπέρνουν και να θερίζουν (το χωράφι), να δίνουν τη δεκάτη. Να μην τους εμποδίζει κανείς».²⁰⁹

Εφόσον δεν εγκατέλειπαν τους κλήρους τους, οι αγρότες στην οθωμανική ύπαιθρο είχαν το δικαίωμα να τους κληροδοτούν στους άρρενες απογόνους τους, με δικαιώματα προτίμησης στις συζύγους, τις κόρες και τους αδελφούς τους.²¹⁰ Στην περίπτωση του Αντρέα Προμοντινού από τους Σφακιώτες, το χωράφι του μετά το θάνατό του περιήλθε στα 1604 (Γ.23) στην κόρη του Αλεφάντω, καθώς δεν είχε άρρενες απογόνους. Και σε αυτή την περίπτωση καταβλήθηκε όπως ήταν ο κανόνας το τέλος τίτλου στον δικαιούχο των φορολογικών προσόδων, τον σούμπαση Μαχμούτ, που εκπροσωπούσε προφανώς τους τιμαριούχους της φρουράς της Αγίας Μαύρας.²¹¹ Στην περίπτωση που οι αγρότες δεν είχαν κληρονόμους, οι κλήροι τους παραχωρούνταν σε άλλους ενδιαφερόμενους. Στα 1577 (Γ.10), τα χωράφια του Νικηφόρου από τους Σφακιώτες, που δεν είχε άρρενες απογόνους, παραχωρήθηκαν από τους τιμαριούχους, τους άνδρες της φρουράς της Αγίας Μαύρας, στο Μάρκο Φράγκο, ο οποίος κατέβαλε τέλος τίτλου 300 άσπρα.²¹² Στα 1611 (Γ.26), όταν πέθανε χωρίς κληρονόμους ο μοναχός Ιωνάς Πρεμεντινός από τους Σφακιώτες, ο ζαμπίτης του χωριού Μεχμέτ Τσαούς, που είχε οριστεί από τους δικαιούχους των φορολογικών προσόδων, παραχώρησε τα χωράφια του στους μοναχούς της μονής του Αγίου Ιωάννη, οι οποίοι κατέβαλλαν το τέλος τίτλου ύψους 3.000 άσπρων. Παρομοίως, στα 1650/51 (Γ.56), μετά το θάνατο του άκληρου Νικολού Γαζή από τη Βαυκερή, το χωράφι που είχε αφήσει «κενό και ακαλλιέργητο» στην περιφέρεια Κατούνας-Εγκλιμενού παραχωρήθηκε από τον Αχμέτ γιο Μεχεμμέτ Αγά, που νεμόταν τις φορολογικές προσόδους του χωριού, προς τους μοναχούς της Κόκκινης Εκκλησιάς, με τέλος

209 Σύμφωνα με τους οθωμανικούς κανονισμούς, οι καλλιεργητές της γης με καθεστώς «τίτλου» (*tapu*) έχαναν τα δικαιώματά τους όταν εγκατέλειπαν τη γη τους. John Alexander, *Toward a history of post-Byzantine Greece: the Ottoman kanunnames for the Greek lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 432. Για τη φύση της κρατικής ιδιοκτησίας της γης στο οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα βλ. İnalçık και Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία*, τ. Α', σ. 114-119· Στο ίδιο, σ. 122-126, για τη φύση των δικαιωμάτων νομής και κατοχής στο καθεστώς «τίτλου» (*tapu*). Η μεταβίβαση του τίτλου συνεπαγόταν την καταβολή ενός τέλους τίτλου (*resm-i tapu*) που ανερχόταν περίπου στο 10% της αξίας του χωραφιού (βλ. Γλωσσάρι).

210 İnalçık και Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία*, τ. Α', σ. 123.

211 Πρβλ. και μια παρόμοια μεταβίβαση στις τρεις κόρες και στη σύζυγο αποθανόντος χριστιανού αγρότη στον Βάρνακα της Ακαρνανίας στα 1606-07 (Γ.24-25).

212 Συνολικά λοιπόν τα χωράφια είχαν αξία 3.000 άσπρων (50 δουκάτων).

τίτλου ύψους 400 άσπρων.²¹³ Η Κόκκινη Εκκλησιά απέκτησε με τον ίδιο τρόπο στα 1652/53 και ένα χωράφι της άκληρης «κόρης Αφέντρας» στο Άλατρο, καταβάλλοντας 440 άσπρα ως τέλος τίτλου (Γ.57).²¹⁴ Τα μοναστήρια, εξάλλου, αγόραζαν και τίτλους σε χέρσες γαίες, ώστε να τις εκμεταλλευτούν. Στα 1641 οι μοναχοί της Κόκκινης Εκκλησίας κατέβαλαν στους τιμαριούχους των Πλατυστόμων 300 άσπρα (1,78 δουκάτα) για να λάβουν τον τίτλο σε τρεις χέρσους τόπους στην περιφέρεια του χωριού (Γ.51). Άδεια και καταβολή τέλους τίτλου χρειαζόταν και στην περίπτωση που κάποιος ήθελε να χτίσει ένα νερόμυλο, όπως ο Πύργος Μάρκος από τους Σφακιώτες στο δάσος που ήταν ανεκμετάλλευτο πάνω από το μύλο του Μπαλή Χαλιφέ, στην τοποθεσία Βιγλί (Γ.14).

Σύμφωνα με το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα να μεταβιβάσουν και γενικότερα σε άλλους τα δικαιώματα νομής και κατοχής στην αρόσιμη γη τους, με τη συγκατάθεση του δικαιούχου των φορολογικών προσόδων, εφόσον καταβαλλόταν το τέλος τίτλου. Ο σείχουλισλάμης Εμπουσούουντ, στα μέσα του 16ου αιώνα, επισημαίνοντας στον κανουναμέ της Θεσσαλονίκης-Σκοπίων (1567/68) ότι παλαιότερα οι αγρότες θεωρούσαν ότι είχαν δικαιώματα πλήρους κυριότητας στη γη (*kendilerin mülkleri sanır*),²¹⁵ καθιέρωσε μάλιστα μια συγκεκριμένη διατύπωση που όφειλαν να ακολουθούν οι καδήδες για τις μεταβιβάσεις αυτές, που διευκρίνιζε ότι το αντικείμενο ήταν μια μεταβίβαση δικαιωμάτων νομής και όχι μια πώληση με δικαιώματα απόλυτης κυριότητας.²¹⁶ Εντούτοις, οι μεταβιβάσεις στην πράξη θεωρούνταν συχνά πωλήσεις και οι καδήδες τις επικύρωναν ως τέτοιες. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι στο μικρό βέβαια δείγμα των ιεροδικαστικών εγγράφων που διαθέτουμε για μεταβιβάσεις αρόσιμων γαιών στη Λευκάδα σε κανένα δεν ακολουθήθηκε η ακριβής διατύπωση που καθιέρωσε ο Εμπουσούουντ. Αντιθέτως, συναντάμε ενίοτε σε αυτά τον χαρακτηρισμό των χωραφιών ως ιδιόκτητων (*mülk tarla*), τόσο πριν όσο και μετά την απόφαση του Εμπουσούουντ ότι η έκδοση τέτοιων πωλητηρίων εγγράφων από τους καδήδες δεν είχε καμία απολύτως νομική ισχύ. Στα 1533 (Γ.5) ένα «ιδιόκτητο χωράφι» στην αγροτική περιφέρεια των Σφακιωτών πουλήθηκε μαζί με ένα αμπέλι και ένα βαρέλι για 600 άσπρα (περ. 10 δουκάτα) από τον Σίμο Καντιώτη, ως πληρεξούσιο της συζύγου του και των γιων του, στον παπά Φράγκο, ενώπιον του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας. Σε ένα ιεροδικαστικό έγγραφο του 1603 (Γ.22), ο καδής της Αγίας Μαύρας ακολούθησε εν μέρει τη διατύπωση που είχε επιβάλει ο Εμπουσούουντ, χαρακτηρίζοντας τη μεταβίβαση για 400 άσπρα (3,2 δουκάτα) ενός χωραφιού στα Κοκλάτα από δύο μουσουλμάνους

213 Άξια χωραφιού: 4.000 άσπρα (τότε περ. 23 δουκάτα).

214 Άξια χωραφιού: 4.400 άσπρα (τότε περ. 25 δουκάτα).

215 Alexander, *Toward a history of post-Byzantine Greece*, σ. 43,45.

216 İnalçık και Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία*, τ. Α', σ. 124.

του φρουρίου σε δύο χριστιανούς και ως πώληση (*bey*), αλλά και ως παραχώρηση (*tefviz*) του δικαιώματος νομής και κατοχής (*hakk-i tasarruf*). Παρομοίως, στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται εξίσου ότι το χωράφι θα ανήκει στην πλήρη κυριότητα (*mülk*) των αγοραστών αλλά και ότι θα το νέμονται κατά το δοκούν, καταβάλλοντας «τις απαιτούμενες ιερονομικές δεκάτες και τα σουλτανικά δικαιώματα». Αλλά σε ένα έγγραφο του καδή της Αγίας Μαύρας του έτους 1624 (Γ.38), μια μεταβίβαση ενός μάλλον πολύ μεγάλο χωραφιού στην Καρυά μεταξύ δύο μουσουλμάνων του φρουρίου για 250 γρόσια²¹⁷ (περ. 195 χρυσά δουκάτα) αναφέρεται ως πώληση ιδιόκτητου χωραφιού (*mülk tarla*). Ορισμένοι τίτλοι ιδιοκτησιών που εκδίδονταν από τους δικαιούχους των φορολογικών προσόδων (Γ.36, Γ.48, Γ.49) αναφέρονται επίσης σε πωλήσεις «ιδιόκτητων χωραφιών» (*mülk tarla*).

Είναι σαφές ότι οι αγρότες, όπως εξάλλου είχε παρατηρήσει και ο ίδιος ο Εμπουσούουντ, θεωρούσαν ότι είχαν δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας στην αρόσιμη γη.²¹⁸ Στα 1542 (Γ.6), ο Δήμος Χαρκιάς και ο Θόδωρος Χτενάς αντιδίκησαν ενώπιον του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας για ένα χωράφι στη Φρυγανού, ισχυριζόμενοι και οι δύο ότι το είχαν κληρονομήσει από τους πατεράδες τους. Και οι δύο δήλωσαν emphaticά στο ιεροδικείο ότι «είναι ιδιόκτητο χωράφι μου, ιδιοκτησία μου» (*mülk tarlamdur, mülkümdür*). Ενώ στα 1553 (Γ.9) ο παπα-Τσουκαλάς της Αλατζά Εκκλησίας (*Alaca Kenise*), την οποία ταυτίζουμε με την Οδηγήτρια,²¹⁹ αντιδίκησε ενώπιον του τοποτηρητή καδή της Αγίας Μαύρας με το Γιώργη Καλαβρά για ένα χωράφι στις Καθαρίδες, ισχυριζόμενος ότι αποτελεί ιδιόκτητο χωράφι της εκκλησίας που φορο-

217 Υποθέτουμε ότι πρόκειται για ρεάλια γρόσια.

218 Πρβλ. τον προβληματισμό σε σχέση με αυτό το καίριο ζήτημα για τη μελέτη της οθωμανικής γαιοκτησίας του Ι. Χ. Αλεξανδρόπουλου, *Μηχανισμοί προσαρμογής και ανάπτυξης μιας χριστιανικής μονής κατά την οθωμανική περίοδο: η Ιερά Μονή Βουλκάνου Μεσσηνίας* (16ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 2007, υπό δημοσίευση.

219 *Alaca* στα τουρκικά σημαίνει «στικτός, παρδαλός, ποικιλόχρους». Σύμφωνα με την ελληνική σημείωση επί του νότου στο έγγραφο Γ.65 (1676/77) πρόκειται για τη μονή της Οδηγήτριας, περίπου 2 χλμ. νότια της σημερινής πόλης, στους πρόποδες του ορεινού όγκου των Σφακιωτών, που θεωρείται ότι είχε πιθανώς ανακαινιστεί στα 1449/50. Βλ. Ροντογιάννης, «Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα», σ. 27-38. Ο ναός της Οδηγήτριας είναι ο μοναδικός ναός στη Λευκάδα που έχει χτιστεί στην ανατολική του πλευρά με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (στο ίδιο, σ. 4 και πίν. 2.1). Ίσως από αυτό το γεγονός να προέκυψε η ονομασία της μονής στα τουρκικά. Μεταξύ 1469-1473 είναι πιθανό ότι σχετίστηκε με τη μονή η Ελένη Παλαιολογίνα-Μπράνκοβιτς, η οποία σύμφωνα με τον Σφραντζή πέθανε ως μοναχή στην Αγία Μαύρα. Η κόρη της είχε παντρευτεί τον Λεονάρδο Γ' Τόκκο της Λευκάδας. Το μοναστήρι αυτό παραχωρήθηκε προσωρινά στην Κόκκινη Εκκλησιά (από το αρχείο της οποίας προέρχεται το παρόν έγγραφο) στα 1666 (Γ.60) μαζί με τον Άγιο Ιωάννη στους Σφακιώτες. Σύμφωνα με τον Μαχαιρά, *Ναοί και Μοναί της Λευκάδος*, σ. 284-285, στις αρχές του 18ου αιώνα το μοναστήρι ήταν μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη στο Λιβάδι.

λογείται κατ' αποκοπή (*maktu mülk tarlası*): ο Καλαβράς, εντούτοις, ορκίστηκε ότι το χωράφι το είχε εκχερσώσει ο ίδιος και ήταν ιδιοκτησία του (*mülk tarlası*).

Μέσω της δυνατότητας πώλησης αρόσιμης γης μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι οι μουσουλμάνοι του φρουρίου της Αγίας Μαύρας που είχαν χρηματικά διαθέσιμα αποκτούσαν γαίες στην ύπαιθρο της Λευκάδας. Στα 1588 (Γ.17), για παράδειγμα, οι αδελφοί Πώργος και Κωνσταντής, γιοι Τσαγκαρούλη, από τον Αλέξανδρο, πούλησαν για 1.500 άσπρα (12,5 δουκάτα) δύο χωράφια τους στον Σελίμ Ρεΐς, ο οποίος κατέβαλε για τη μεταβίβαση τέλος τίτλου 150 άσπρων στον εκπρόσωπο του δικαίου των φορολογικών προσόδων, τον βοεβόδα Ρετζέπ. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι τα χωράφια μεταβιβάζονταν σε μουσουλμάνους λόγω χρεών, όπως στην περίπτωση του Στάθη από τη Βαυκερή που έχασε το χωράφι του για εφτά γρόσια που χρωστούσε στον Μουσλή γιο Οσμάν (Γ.52). Στα 1673 (Γ.63), ο Ελχάτζ-ζαντέ Αλή Αγά, από το φρούριο της Αγίας Μαύρας, διεκδίκησε στο ιεροδικείο ένα χωράφι που ισχυρίστηκε ότι είχε κληρονομήσει από τον θείο του, Χουσεΐν Ρεΐς, στους Σφακιώτες²²⁰ και το καταπατούσαν ο Γιάννης και η Τριανταφύλλω. Καθώς όμως δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μάρτυρες, οι δύο καταγγελλόμενοι ορκίστηκαν ότι το χωράφι ήταν προίκα της Τριανταφύλλως και δεν το είχαν πουλήσει στον θείο του ενάγοντα, όπως ισχυριζόταν. Οι μουσουλμάνοι του φρουρίου της Αγίας Μαύρας υποθέτουμε ότι προχωρούσαν στην εκμετάλλευση των γαιών που αποκτούσαν μέσω ενοικιάσεων στους αγρότες της λευκαδίτικης υπαίθρου. Σε μια περίπτωση στα 1624 (Γ.38), ένα χωράφι που πουλήθηκε από τον Μεσίχ Ρεΐς στον Μεμί Αγά γιο Χαϊντάρ, φαίνεται ότι είχε αξιοσημείωτη έκταση, καθώς δεχόταν 20 κοιλά σπόρου και εκτεινόταν μεταξύ τριών διαφορετικών τοποθεσιών της Καρυάς (Φτελιά, Βαλτή, Παρασπόρια): η αξία του έφτανε τα 250 γρόσια (περ. 195 χρυσά δουκάτα). Σύμφωνα με τα βενετικά κτηματολόγια, παλαιότερα οι μουσουλμάνοι είχαν περίπου 8.657 βενετικά στρέμματα χωράφια σε ένα μεγάλο τμήμα του νησιού, έναντι 11.636 των χριστιανών.²²¹

Μέσω των πωλήσεων αρόσιμης γης δινόταν η δυνατότητα και σε οικονομικά ισχυρούς χριστιανούς, όπως στα μοναστήρια, να δημιουργήσουν μεγαλύτερες γαιοκτησίες. Συνολικά, σύμφωνα με τα βενετικά κτηματολόγια, τα μοναστήρια κατείχαν 2.177 βενετικά στρέμματα, περίπου το 20% των συνολικών αρόσιμων γαιών των χριστιανών.²²² Λόγω της προέλευσης των οθωμανικών εγγράφων που απόκεινται σήμερα στα Γ.Α.Κ. Λευκάδας από τη μονή της Κόκκινης Εκκλησιάς, μπορούμε να παρατηρήσουμε εν μέρει τη διαδικασία συγκέντρωσης γης από τους μοναχούς αυτού του μοναστηριού στο κεντρικό-ορεινό τμήμα του νησιού κατά τη διάρκεια του 17ου αιώ-

220 Πρβλ. για τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες γης στους Σφακιώτες, Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 417-418.

221 Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Α', σ. 425.

222 Ό.π.

να, με αγορές γης τόσο από χριστιανούς όσο και από μουσουλμάνους. Στον Αλέξανδρο, στην περιφέρεια του οποίου βρισκόταν η μονή της Κόκκινης Εκκλησιάς (Γ.30), ο παπα-Συμεών της Κόκκινης Εκκλησιάς αγόρασε στα 1615 (Γ.29) ένα χωράφι από τον Φράγκο Καλύβα από την Εγκλουβή, δίνοντας στον πωλητή 40 πρόβατα και 20 κατσίκια και καταβάλλοντας το τέλος τίτλου στον Ριζβάν Μπεσέ, τον εκπρόσωπο του μπεηλέρμπεη Νταβούτ Πασά που νεμόταν τότε τις φορολογικές προσόδους του χωριού. Στα 1619 (Γ.32) οι μοναχοί του μοναστηριού κατέβαλαν 10.000 άσπρα (66,6 δουκάτα) στον Σελίμ Ρεΐς γιο Αμπντουλμενάν, από το φρούριο της Αγίας Μαύρας, για να αγοράσουν τα χωράφια του στον Αλέξανδρο. Το ίδιο έτος (Γ.33, Γ.34), οι γιοι του Χουσεΐν Κογιούν-ζαντέ, Μουσταφά και Μπεκίρ, πούλησαν το πατρικό τους χωράφι στην Αγία Θέκλα στους μοναχούς της Κόκκινης Εκκλησιάς για 360 άσπρα (2,4 δουκάτα). Στα 1624 οι μοναχοί αγόρασαν στον Αλέξανδρο ένα χωράφι του Κομινού Σούντια από τον Αλέξανδρο για 2.000 άσπρα (περ. 6,5 δουκάτα) (Γ.39) και ένα χωράφι του Πακουμή και του Ζαφείρη Γαζή από τη Βαυκερή για 1.260 άσπρα (περ. 4 δουκάτα) (Γ.40), καταβάλλοντας τέλη για τους τίτλους στον ζαμπίτη του χωριού. Στον Αλέξανδρο πάλι, ο Γιουσούφ γιος Μεσίχ Ρεΐς, από το φρούριο της Αγίας Μαύρας, πούλησε στους μοναχούς της Κόκκινης Εκκλησιάς δύο χωράφια του για 6.480 άσπρα (54 δουκάτα) στα 1626 (Γ.41). Στα 1632/33 (Γ.45), ο Μεχμέτ Ντεντέ, που αναφέρεται ως κάτοικος του Αλεξάνδρου, πούλησε ένα χωράφι που είχε αγοράσει από το Γιάννη Μαρουλή για 14 γρόσια (7 δουκάτα) στους μοναχούς της Κόκκινης Εκκλησιάς. Στα γειτονικά Πλατύστομα, οι μοναχοί απέκτησαν στα 1630/31 ένα χωράφι από τον Στάθη Θιακό από το ίδιο χωριό και το Νικολό Βασιλόπουλο από τη Βαυκερή, για 220 άσπρα (περ. 1,8 δουκάτα) (Γ.43) και στα 1637/38 (Γ.48) ένα χωράφι από τα αδέρφια Νικολό και Λινάρδο Κόρσο για 475 άσπρα (περ. 2,15 δουκάτα). Στα 1638/39, ένας μουσουλμάνος από το φρούριο της Αγίας Μαύρας που κατείχε γη στα Πλατύστομα, ο Μουσλή Μπεσουλού-ογλού, πούλησε το χωράφι του στο μοναχό Μεθόδιο Πνευματικό της Κόκκινης Εκκλησιάς (Γ.49). Ο ίδιος μοναχός είχε αγοράσει εκείνα τα χρόνια και ένα ακόμα χωράφι πιθανώς από τον ίδιο μουσουλμάνο στα Πλατύστομα για 2,5 γρόσια (1,25 δουκάτα) (Γ.52). Στα 1630 οι μοναχοί της Κόκκινης Εκκλησιάς απέκτησαν για 1.200 άσπρα (10 δουκάτα) και ένα χωράφι του Αυγερινού Γαζή στη Βαυκερή (Γ.44). Μεταξύ των οθωμανικών εγγράφων, τέλος, καταγράφεται και μια αγορά γης από το μοναστήρι στην Παλαιοκατούνα (Γ.77).

Τα μοναστήρια, εξάλλου, συγκέντρωναν περιουσιακά στοιχεία και μέσω αφιερώσεων, που ενίοτε καταγράφονται στα οθωμανικά έγγραφα σύμφωνα με το καθεστώς του βακουφιού.²²³ Καθώς προϋπόθεση για την ίδρυση ενός βακουφιού θεωρούνταν η πλήρης κυριότητα, τα περιουσιακά αυτά στοιχεία δεν μπορούσαν να περιλαμβάνουν

223 Για τα μοναστηριακά βακουφία βλ. Sophia Laiou, "Diverging Realities of a Christian vakıf, sixteenth to eighteenth centuries", *Turkish Historical Review* 3 (2012), σ. 1-18.